

Moslim in Nederland

Moslim in Nederland

De publieke discussie over de islam in
Nederland: Een analyse van artikelen in de
Volkskrant 1998-2002

SCP-werkdocument 106d

Karen Phalet (red)
Jessika ter Wal (red)

Jessika ter Wal

Een onderzoek in opdracht van de minister
voor Vreemdelingenzaken en Integratie

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, juni 2004

European Research Center On
Migration and Ethnic Relations
ICS – Universiteit Utrecht

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn, die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2004

SCP-werkdocument 106d

Zet- en binnenwerk: Trees Vulto, Schalkwijk

Omslagontwerp: Bureau Stijlzoorg, Utrecht

Kalligrafie omslag: Faried Aboe-I-Ibnain

ISBN 90-377-0175-2

deelstudie a: *Religie en migratie*, ISBN 90-377-0177-9

deelstudie b: *Diversiteit en verandering in religieuze betrokkenheid*, ISBN 90-377-0180-9

deelstudie c: *Religieuze dimensies, etnische relaties en burgerschap*, ISBN 90-377-0181-7

deelstudie e: *Islamitische organisaties in Nederland*, ISBN 90-377-0174-4

Samenvatting, ISBN 90-377-0176-0

complete set: *Moslim in Nederland*, ISBN 90-377-0178-7

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier

Sociaal en Cultureel Planbureau
Parnassusplein 5
2511 VX Den Haag
Tel. (070) 340 70 00
Fax (070) 340 70 44
Website: www.scp.nl
E-mail: info@scp.nl

Ercomer-ICS
Faculteit Sociale Wetenschappen
Universiteit Utrecht
Postbus 80.140
3508 TC Utrecht
k.phalet@fs.uu.nl

Voorwoord

Deze studie maakt deel uit van een reeks van vijf deelstudies gepubliceerd bij het SCP onder de titel 'Moslim in Nederland, een onderzoek naar de religieuze betrokkenheid van Turken en Marokkanen in Nederland'. De huidige vierde studie is een analyse van artikelen over moslims in Nederland, gepubliceerd in het dagblad *de Volkskrant* tussen 1998 en 2002. Deze studie valt uiteen in twee luiken. Het eerste deel brengt cijfers over de formele kenmerken van de artikelen, en de actoren en issues die hierin naar voren komen. Het tweede deel betreft een analyse van de standpunten in de publieke discussie over de islam in Nederland. Dit voorwoord geeft beknopte informatie over de context en inhoud van de volledige reeks deelstudies.

Nederland kent een significante islamitische aanwezigheid, die bovendien snel aangroeit. In het sterk gesecculariseerde Nederland is de islam de vierde geloofsgemeenschap na de katholieken, de Nederlands hervormden en de gereformeerden. Daarbinnen maken Turken en Marokkanen de meederheid uit. Maar zij zijn zeker niet de enige moslims in Nederland. Andere moslimgroepen zijn onder meer van Surinaamse origine, en meer recent ook asielzoekers en vluchtelingen uit diverse landen zoals ex-Joegoslavië, Somalië en Iran. Naar aanleiding van controversiële uitspraken van enkele imams in de media en de publieke reacties daarop, heeft de Tweede Kamer in de motie Azough gevraagd om grootschalig onderzoek naar de islam in Nederland te bevorderen. Doel van het onderzoek was het opdoen van kennis over de diversiteit van de islam en het draagvlak voor islamitisch 'fundamentalisme' in Nederland. Deze voorstudie is daartoe een aanzet. Zij wil tegemoet komen aan de behoefte aan een gedegen empirische kennis over deze geloofsgemeenschap in ons land. De oorspronkelijk beoogde enquête heeft in dit stadium nog niet plaatsgehad om redenen die aanstonds nog nader worden toegelicht.

Gegeven de beperkte beschikbare databronnen op basis van grootschalig surveyonderzoek in Nederland kunnen in deze studie niet alle relevante vragen worden beantwoord. Zo laten de gegevens geen kwantitatieve analyse toe van de oorzaken en de vormen van een numeriek marginale 'fundamentalistische' variant van islamitische bewegingen in Nederland. Ook blijft de bandbreedte van de zeer diverse moslimgemeenschappen in Nederland onderbelicht doordat de studie zich beperkt tot de twee grootste groepen: Turken en Marokkanen. Overigens stelt zich een meer algemeen probleem wanneer religie als steekproefkader moet dienen in grootschalig surveyonderzoek, omdat in Nederland sinds geruime tijd geen populatiegegevens over religieuze denominaties meer voorhanden zijn. In deze voorstudie worden migranten uit Turkije en Marokko en hun nakomelingen in Nederland, ongeacht hun sub-ethniciteit en formele nationaliteit, kortweg aangeduid als 'Turken' en 'Marokkanen'. De termen 'moslim' en 'islamitisch' verwijzen specifiek naar de religieuze identifica-

tie of zelfpresentatie van personen, groepen of organisaties. Als verzamelnaam voor migranten en hun kinderen, in afwezigheid van etnische of religieuze specificaties, gelden de termen ‘minderheid’ of ‘allochtoon’.

De voorstudie bestaat uit vijf deelstudies, waarvan sommige op hun beurt in hoofdstukken zijn ingedeeld. De deelstudies zijn opgedeeld naar verschillende bronnen van empirische kennis en inzicht, die licht kunnen werpen op de islambeleving in Nederland. Naast de literatuurstudie omvat het rapport vier parallelle empirische studies. Elke deelstudie kan als een zelfstandig onderzoeksverslag worden gelezen met een eigen vraagstelling, onderzoeks aanpak, bevindingen en conclusies. Aan het einde van het rapport volgt een uitgebreide samenvatting met algemene conclusies. Wie minder interesse heeft in de sociaal-wetenschappelijke achtergronden, de onderzoekstechnische aanpak, en de partiële resultaten van afzonderlijke deelstudies, kan de samenvatting lezen als een op zichzelf staande tekst.

De eerste deelstudie is de literatuurstudie. Eerst wordt de islam kort gesitueerd vanuit feiten, cijfers en beeldvorming in de Nederlandse beleidscontext, in vergelijking met naaste buurlanden. Dan volgt een overzicht van beschikbare nationale en internationale sociaal-wetenschappelijke databronnen en literatuur over religie en migratie in het algemeen, en over moslimminderheden in het bijzonder. Waar mogelijk worden internationale bronnen betrokken op de specifiek Nederlandse context. Van de rijke verzameling aan kwalitatieve studies naar de beleving en de receptie van de allochtone islam in Europese ontvangende landen bestaan reeds goede overzichten (zie onder meer het recente WRR deelrapport van Waardenburg 2001 en het overzichtssessay van Buys en Rath 2002 voor de Russell Sage Foundation). Daarom richt deze literatuurstudie zich voornamelijk op theorieën en inzichten in etnische en religiestudies die reeds zijn getoetst, of tenminste in principe toetsbaar zijn, in groot-schalig surveyonderzoek. Omdat grootschalig onderzoek naar religie en migratie schaars is, moet a priori het nodige voorbehoud worden gemaakt bij de toepasbaarheid van gangbare theorieën op moslimminderheden in Nederland. De empirische deelstudies die volgen, zijn onder meer ook opgezet om de grenzen aan die toepasbaarheid te verkennen.

Meer bepaald omvat het rapport naast de literatuurstudie nog vier empirische studies. In de tweede en derde deelstudie worden de resultaten van kwantitatieve analyses op twee complementaire databestanden uiteengezet (cf. *infra*). Het gaat om de beschikbare gegevens over de islambeleving van Turken en Marokkanen uit grootschalig surveyonderzoek in Nederland voor de periode 1998-1999-2002.

De vierde deelstudie, te vinden in dit document, brengt verslag uit van een nieuwe mediastudie naar de binnenlandse berichtgeving en het publieke debat over de islam, minderheden en integratie in dezelfde periode 1998-2002. Omwille van het

tijdsbestek waarbinnen de voorstudie moest worden uitgevoerd, zijn de dataverzameling en de inhoudsanalyse beperkt gebleven tot de Volkskrant als meest gelezen kwaliteitskrant, voor een selectie van periodes voor en na 11 september 2001.

De vijfde en laatste deelstudie geeft een overzicht van islamitische organisaties, hun bestuurlijke inbedding in etnische netwerken, en hun rol in de Nederlandse samenleving. Anders dan de andere deelstudies in dit rapport, die zijn aangeleverd vanuit de Universiteit Utrecht (Ercomer – ICS) in opdracht van SCP, is het gedeelte over islamitische organisaties verzorgd door de Universiteit van Amsterdam (IMES), eveneens in opdracht van SCP.

Doelstelling en opzet

De globale onderzoeksopdracht was: grootschalig empirisch onderzoek opzetten over de diversiteit van de Islam en het draagvlak voor islamitisch ‘fundamentalisme’ in Nederland. Op basis van de notitie van 6/11/2002 voor de minister voor Integratie en overleg met SCP is de volgende inhoudelijke doelstelling voor de voorstudie overeengekomen: de voorstudie richt zich op het in kaart brengen van verandering en verscheidenheid in religieuze oriëntaties bij Turkse en Marokkaanse moslims in Nederland. Deze brede vraagstelling omvat drie deelvragen die in de deelstudies terugkomen:

- a Wat zijn patronen van diversiteit en verandering in de islambeleving van Turken en Marokkanen in Nederland?
- b Welke aantoonbare verbanden zijn er tussen etnische identiteit, acculturatie en islambeleving?
- c Wat is de maatschappelijke invloed van de islam in private en publieke leefsferen?

Om een beeld te schetsen van de islambeleving in Nederland werd de analyse van optimaal representatieve surveydata over moslimminderheden als meest geëigende onderzoeksmethode aangemerkt. Grootschalig surveyonderzoek bij minderheden – in het bijzonder bij de Marokkaanse groep maar ook bij andere allochtone én autochtone groepen – in Nederland heeft echter in toenemende mate te kampen met een verminderde bereidwilligheid van de doelgroepen om te participeren (Houtkoop en Veenman 2002). Bovendien is de religieuze beleving van minderheden in analyses van bestaande representatieve data in Nederland tot nog toe onderbelicht gebleven. Daarom is hier gekozen voor analyses op bestaande data. Het nadeel daarvan is uiteraard dat de vragen niet door de onderzoeker zijn geformuleerd. Bijgevolg zijn veelal slechts gedeeltelijke of indirecte antwoorden op de eigenlijke onderzoeksvragen mogelijk. Toch heeft deze aanpak ook voordelen. Zo laten grondige en gerichte multivariate analyses ons toe om bestaande wetenschappelijke databronnen beter te benutten. Door de honger van onderzoekers en beleidsmakers naar steeds weer

nieuwe data blijven dure surveydata al te vaak ondergeanalyseerd. Bovendien dragen secundaire analyses ook bij aan de wetenschappelijke waarde van nieuwe dataverzameling. Die kan dan voortbouwen op een weloverwogen balans van bevindingen, onvolledigheden en problemen in bestaande data.

Als aanloop naar nieuwe analyses op recente Nederlandse databronnen is in een eerste fase van de voorstudie een sociaal-wetenschappelijke literatuurstudie verricht naar onderzoek over religie en migratie en naar beschikbare databronnen over moslims in de naaste buurlanden (zie deelstudie a). Voor de nieuwe analyses van de islambeleving bij Turken en Marokkanen in Nederland maken we gebruik van de SPVA-surveys uit 1998 en 2002 en van de Ercomer-survey in 1999. De SPVA's bevatten een beperkt aantal religieuze variabelen maar zij hebben het voordeel van een breed landelijk geldigheidsbereik (SCP 2003). Bovendien beschikken we over een recente herhaling in 2002 (zie deelstudie b). De Ercomer-survey 1999 daarentegen heeft het voordeel van een meer uitgebreide set van vragen over religieuze thema's maar heeft tegelijk een beperkt geldigheidsbereik: het gaat om een eenmalig surveyonderzoek in Rotterdam (zie deelstudie c). De beeldvorming en beleving van religie door jongeren in Rotterdam was reeds eerder geanalyseerd (Phalet et al. 2000). Nieuwe analyses betreffen de volledige volwassen populaties, inclusief de oudere generaties die nog niet eerder in analyses betrokken zijn.

Hoewel het zwaartepunt van de voorstudie bij de analyse van surveydata ligt, blijft de studie hier niet toe beperkt. Het zou immers eenzijdig zijn om ons enkel en alleen te richten op de persoonlijke religiositeit van Turken en Marokkanen in Nederland. Als tegenwicht voor deze eenzijdigheid is een nieuwe verkennende mediastudie uitgevoerd. De studie betreft de berichtgeving en de discussies over de islam en integratie in de Volkskrant als meest gelezen Nederlandse kwaliteitskrant in de periode van 1998 tot en met 2002. De studie combineert een kwantitatieve inhoudsanalyse van de brede berichtgeving en opiniëring met een kwalitatieve analyse van de verschillende perspectieven in het debat over de islam (opgenomen in deze deelstudie). Een laatste aanvullende deelstudie geeft een overzicht van de etnisch-religieuze aanbodzijde van islamitische organisaties en netwerken in Nederland (zie deelstudie e). De surveystudies over de religieuze beleving en participatie van moslims geven dus een zo representatief mogelijk beeld van de islambeleving op individueel niveau. De aanvullende studies situeren de islambeleving van de Turkse of Marokkaanse burger in een bredere context: enerzijds het religieuze aanbod vanuit islamitische organisaties op meso-niveau en anderzijds het publieke debat over islam en integratie in de Nederlandse samenleving.

Kanttekening over ‘fundamentalisme’

Bij de afbakening van de voorstudie stelt zich de vraag naar de notie van ‘fundamentalisme’ en hoe die zich verhoudt tot de onderzoeksdoelen en -aanpak in de deelstudies. In het licht van geopolitieke spanningen sinds 11 september maakt de vraag van de Kamer immers gewag van een mogelijk draagvlak voor islamitisch ‘fundamentalisme’ in Nederland (zie ook AIVD 2002, 2003). Allereerst stelt zich echter de vraag welke inhoudelijke lading de term ‘fundamentalisme’ dekt, of nog hoe ‘fundamentalistische’ en ‘niet-fundamentalistische’ varianten van religiositeit analytisch en empirisch te onderscheiden zijn. Het mag duidelijk zijn dat religieus fundamentalisme geen specifiek islamitisch gegeven is, en omgekeerd, dat de islam uiteraard veel breder is dan wat doorgaans onder ‘fundamentalisme’ wordt verstaan. Net zoals de lijn tussen rechts en extreem rechts niet altijd makkelijk empirisch te trekken is, zo ook verschillen sociale wetenschappers van mening over de grenzen tussen orthodoxe, ultra-orthodoxe en fundamentalistische varianten van religie. De term fundamentalisme verwijst oorspronkelijk naar ultra-orthodoxe en anti-moderne bewegingen in de protestants-christelijke traditie, zoals de evangelische christenen, maar is nadien ook toegepast op gelijkaardige bewegingen in joodse en islamitische geloofstradities. In dat laatste geval wordt ook wel de term ‘islamisme’ gebruikt. Deze termen dekken heel uiteenlopende ladingen, gaande van apolitieke asceten tot revolutionaire radicalen. In dit rapport worden ‘fundamentalisme’ en ‘islamisme’ echter in enge zin gebruikt om te verwijzen naar radicale religieus-politieke bewegingen die zich tegen democratische rechten en vrijheden keren. Naar analogie met nationalistische en racistische vormen van exclusionisme (Lubbers 2001), wordt fundamentalisme of islamisme in strikte zin gedefinieerd als religieus exclusionisme.

Aan de conceptuele afbakening en de empirische typen en kenmerken van het verschijnsel fundamentalisme wordt vooral in de literatuurstudie aandacht besteed (zie deelstudie a). In het licht van bekende problemen met selectieve respons, sociaal-wenselijk antwoordgedrag en kleine aantallen ‘extremisten’ in surveyonderzoek, is een exacte telling van fundamentalistische opvattingen, affiliaties of acties helaas niet mogelijk. In de SPVA's zijn geen vragen gesteld over maatschappelijke of politieke aspecten van religie (zie deelstudie b). In de Ercomer-survey 1999 (zie deelstudie c) is wel een eerste poging gedaan tot empirische afbakening van een ‘exclusionistische’ variant van religiositeit (Phalet et al. 2000). Daartoe zijn drie empirische criteria gecombineerd: de afwijzing van de scheiding van kerk en staat, het zich herkennen in politiek-religieuze organisaties met een islamistische ideologie (alleen bij Turken), en de bereidheid om desnoods met geweld politieke actie te voeren. Op die basis waren in 1999 slechts enkele percenten van zowel autochtone als allochtone jongeren op één of meer criteria vatbaar voor religieus gemotiveerd exclusionisme. Omdat de survey niet meer herhaald is na 1998 kunnen geen uitspraken worden gedaan over een recente toename of afname van het draagvlak voor

fundamentalisme in strikte zin. De mediastudie werpt enig licht op de regelmaat waarmee, en de wijze waarop de notie fundamentalisme in het publieke debat sinds 1998 ter sprake is gekomen (zie deze deelstudie). De laatste deelstudie over religieuze organisaties noemt enkele organisaties in de marge van het islamitische verenigingsleven in Nederland die banden hebben met islamistische ideeën en bewegingen in het buitenland (zie deelstudie e).

Inhoud

1	Inleiding	1
1.1	Selectie van onderzoeksmateriaal	1
1.1.1	Periodisering	2
1.1.2	Soort artikel en onderwerp	3
1.2	Gebruikte begrippen	4
2	<i>Inhoudsanalyse: formele kenmerken van artikelen en actoren</i>	7
2.1	De artikelen	7
2.1.2	Aanleiding publicatie artikel	9
2.2	Actoren	10
2.2.1	Sekse	11
2.2.2	Etnische of religieuze identiteit	11
2.2.3	Citering in verschillende soorten artikelen	13
2.2.4	Maatschappelijke functie	14
2.2.5	Onderwerp van uitspraken	16
2.3	Issues	17
2.3.1	Frequentieanalyse van issues	17
2.3.2	Samenstelling van issues	19
2.3.3	Ontwikkeling issues in de tijd	20
2.3.4	Issues en actoren naar etnische groep	22
2.4	Dimensies van religiositeit	25
2.4.1	Religieuze dimensies naar etniciteit actoren	26
3	Standpunten	29
3.1	Inleiding	29
3.2	Persoonlijke beleving van religiositeit	29
3.2.1	Acculturatie en sociale integratie vs. religiositeit	30
3.2.2	Hoofddoekjes	33
3.2.3	Generatieverschillen	34
3.3	Religieuze praktijk en manifestatie van religiositeit in publieke sfeer	35
3.3.1	Gelijke behandeling of uitzondering?	36
3.3.2	Hoofddoekje in de rechtbank	39
3.4	Islamitische scholen	41
3.4.1	Juridisch perspectief	44
3.4.2	Opvoedkundig perspectief	45
3.4.3	Onderwijskundig perspectief	46
3.4.4	Identiteitsperspectief	47
3.4.5	Politiek perspectief	48
3.4.6	Samenvatting islamitische scholen	49

3.5	Homoseksualiteit	51
3.5.1	Juridisch perspectief	51
3.5.2	Omkeerstrategie	54
3.5.3	Vergelijkingsstrategie	56
3.5.4	Emancipatieperspectief	57
3.5.5	Organisatieperspectief	59
3.5.6	Samenvatting perspectieven in discussie El-Moumni-affaire	60
3.6	Islam en politiek	61
3.6.1	De politieke dimensie van Turkse moslimorganisaties: de case van Milli Görüs	61
3.6.2	Politieke mobilisatie in internationale conflicten	66
3.6.3	Commotie rond islamitische organisaties	74
3.6.4	Ontwikkeling in opinieklimaat	78
3.7	Samenvatting kwalitatieve analyse publieke discussie	79
	Noten	83
	Literatuur	85
	Bijlage A Namen actoren en organisaties	87
	Bijlage B Codeerschema inhoudsanalyse	91
	Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	93

1 Inleiding

Deze deelstudie richt zich op de analyse van de binnenlandse berichtgeving en opiniestukken over allochtonen en de islam in de periode 1998-2002. Als bron voor de feiten en opinies over dit onderwerp is voor deze studie het dagblad *de Volkskrant* gebruikt. De selectie van deze bron en het corpus van artikelen wordt toegelicht in paragraaf 1.1. De begrippen en categorieën die bij de analyse zijn gebruikt, worden uitgelegd in paragraaf 1.2.

In hoofdstuk 2 zijn de resultaten te vinden van de kwantitatieve inhoudsanalyse. Deze analyse stelt vast hoe vaak en in welke context verschillende thema's en personen of organisaties in het materiaal voorkomen.

In hoofdstuk 3 wordt de analyse verlevendigd met voorbeeldcitaten uit het materiaal. Deze illustreren de belangrijkste vraagstukken in de publieke discussie over de islam uit de periode 1998-2002. De voorbeelden geven dus niet alleen de posities van moslims over hun eigen geloofsbeleving weer, maar ook de opinies van andere personen en organisaties die zich binnen de publieke arena over het thema islam hebben uitgesproken. Dit onderzoek is niet gericht op de invloed van media op de beeldvorming over de islam; dit is in andere studies al vaak aan bod gekomen (Agha 1999; Poole 2002; Top 2002; Van den Bos 2002; Zelizer en Alllen 2002).

1.1 Selectie van onderzoeksmateriaal

Het doel van de analyse is een reconstructie van de berichtgeving over de islam en over moslims in recente jaren. Daarbij is afgezien van het doel om deze berichtgeving in haar volle diversiteit te belichten. In plaats daarvan is gekozen voor één krant. Deze beperking was noodzakelijk gezien de korte tijd die voor het onderzoek beschikbaar was. De keuze is gevallen op een kwaliteitskrant, omdat valt te verwachten dat deze meer ruimte biedt aan beleid en politiek debat, dan de zogenaamde populaire dagbladen (Bakker en Scholten 1999; Bardoel en Bierhof 1997). Ook is de kwaliteitspers beter geschikt vanwege het grotere aandeel aan onderzoeksjournalistiek en toonaangevende commentaren.

De keuze viel op één dagblad voor een zo volledig mogelijke periode. Een analyse van meerdere dagbladen binnen dezelfde onderzoekstijd zou hebben geleid tot het moeten trekken van een kleinere steekproef, bijvoorbeeld door te werken met een gereconstrueerde week – het nemen van een set uit één maand van zeven verschillende dagen met gelijke tussenpozen van vier dagen. Deze kleinere steekproef gaf echter een ondervertegenwoordiging van artikelen met het onderwerp islam, zo bleek uit een vergelijkende test.¹ Er is dus gekozen voor de analyse van alle publicaties van één

dagblad om de artikelen over allochtonen en islam binnen dat dagblad zo volledig mogelijk te kunnen analyseren.

Gekozen is voor *de Volkskrant*, omdat het volgens de meest recente bereik- en oplagegegevens voor 2002-2003 van het Nationaal Onderzoek Multimedia en volgens de oplagegegevens voor 2000-2002 van de marketingorganisatie van de Nederlandse dagbladen (Cebuco 2003; NOM 2003) het grootste, en qua samenstelling van lezers onder de landelijke kwaliteitskranten het meest divers is.²

1.1.1 Periodisering

Door langere opeenvolgende periodes van berichtgeving en opinievorming te analyseren, is dit onderzoek beter in staat om de ontwikkeling van bepaalde issues en voorvallen te volgen. Hiermee wordt niet alleen een duidelijker en waarheidsgetrouwer beeld van de discussie gegeven, maar wordt ook het verloop van die discussie (het elkaar afwisselen van stellingen) en de dynamiek van redactionele keuzes, agendering, nieuwsgaring en verslaggeving meer inzichtelijk. Hoewel het functioneren van de media niet het onderwerp van analyse is, is het toch belangrijk om de ontwikkeling en presentatie van een discussie als achtergrondkennis bij de analyse te kunnen gebruiken.

Bij de selectie van periodes uit de jaren 1998-2002 ligt het accent op maanden waarin zich geen grote crises of gebeurtenissen rond het thema hebben afgespeeld; het doel was om zoveel mogelijk de normaliteit van de berichtgeving in kaart te brengen. Het idee hierachter is dat debatten rond bepaalde extreme uitspraken of gebeurtenissen worden uitvergroet, zodat er geen duidelijk beeld van de gemiddelde discussievoering in de media over het thema is, en geen recht wordt gedaan aan de mate van diversiteit in thema's en nieuwsbronnen die de media-aandacht daadwerkelijk kenmerkt. Door het vermijden van nieuws rond grote crises kan ook worden vastgesteld of los van zulke crisismomenten veranderingen in nieuwsagenda's en -oriëntaties optreden.

In de literatuur wordt doorgaans een onderscheid gemaakt tussen enerzijds routinematige berichtgeving en anderzijds berichtgeving in crisisperiodes (Glasgow Media Group 1985; 1982; Elridge 1983). Met routineberichtgeving wordt bedoeld 'de berichtgeving over het onderzoeksthema in een periode zonder bijzondere gebeurtenissen die tot een meer diepgaande aandacht voor het thema hoeven leiden' (Devroe en Saeyns 2002: 59). Crisisberichtgeving verwijst naar 'de berichtgeving over een gebeurtenis of debat dat duidelijk verband houdt met het onderzoeksthema en gedurende een kortere of langere periode bijzondere media-aandacht krijgt' (*ibid*). Rond crises wordt een groter aantal artikelen gegenereerd omdat veel verschillende personen en organisaties aan de artikelen over het onderwerp bijdragen. Crises kunnen functioneren als omslagpunt in een discussie, met gevolgen voor de daaropvolgende routine

berichtgeving op de lange termijn. Routine berichtgeving hoeft echter niet minder indicatief te zijn voor de manier waarop media omgaan met etnische, culturele en religieuze diversiteit, en kan mogelijk een positiever of diverser beeld schetsen. De definitie van crises in de media hoeft overigens niet samen te vallen met de perceptie van crises door het publiek en dus ook niet met de beleving en definitie daarvan door allochtonen.

De twee grote crises die wij bij onze selectie hebben uitgesloten, zijn de discussie over het multiculturele drama naar aanleiding van het gelijknamige artikel van Paul Scheffer dat in de periode januari - maart 2000 erg veel reacties opriep, en de periode volgend op de aanslagen van 11 september 2001 (september-december 2001). Selecties van maanden uit de periode 1998-2002 zijn gemaakt voor een totaal van 35 maanden (zie figuur 2.1, §2.1). De meest volledig geanalyseerde jaren komen overeen met de jaren waarin de metingen van het surveyonderzoek uit deelstudies b en c zijn gedaan (1998, 1999 en januari-mei 2002).

1.1.2 Soort artikel en onderwerp

Voor genoemde periodes is gezocht naar relevante artikelen in de rubrieken binnenlands nieuws, inclusief achtergronden en reportages, en daarnaast ook in de rubriek brieven, columns, en andere opiniestukken zoals bijdragen aan *Forum*, en artikelen in (weekeind)bijlagen, maar exclusief sport en literaire recensies.

Relevante artikelen verwijzen in hun essentie, dus niet slechts terloops,³ naar Turkse of Marokkaanse Nederlanders, moslims en/of islam, of naar allochtonen in het algemeen. Dit laatste om ook artikelen over algemene kenmerken en problemen rond deze groeperingen te kunnen coderen (voor terminologie zie § 1.2).⁴ Berichten die specifiek over andere allochtone groepen of over asielbeleid gingen zonder dat een relatie met islam werd gelegd, maken geen deel uit van de steekproef. Deze definitie van het onderwerp van analyse is gekozen om zoveel mogelijk aan te sluiten bij deelstudies b en c.

Ook artikelen waarin niet expliciet over islam wordt gesproken, zijn gecodeerd zodat het mogelijk is te laten zien in welke mate religie een rol speelt in de verslaggeving en opinievorming over allochtonen van Turkse of Marokkaanse afkomst, en over andere allochtone groepen met een islamitische achtergrond. Dit geeft een eerste indicatie van het belang dat is gehecht aan het thema religie binnen het bredere debat over allochtonen en de multiculturele samenleving in Nederland, en de mate waarin en manier waarop verschillende thema's die betrekking hebben op de positie van deze groepen in de samenleving met elkaar in verband worden gebracht.

1.2 Gebruikte begrippen

Voor een aanduiding van de geanalyseerde artikelen is ook wel het woord ‘coverage’ gebruikt. Dit verwijst naar het totaal van gepubliceerde artikelen over een bepaald nieuwsonderwerp, feitelijke en opiniërende artikelen samen.

Een publiek debat en de weerslag daarvan in een dagblad, kan worden opgevat als een arena waarbinnen personen en organisaties informatie en/of hun mening geven over een bepaald vraagstuk of voorval. De diversiteit aan personen die aan het woord komen in interviews en commentaren is ook een indicator voor het beleid van het dagblad of de verslaggever met betrekking tot brongebruik, hoor en wederhoor, onderzoek naar nieuwsfeiten en achtergronden, uitnodigen tot commentaar en discussie, et cetera.

Het aantal personen en organisaties dat aan het woord komt, is groter dan het aantal artikelen. Daarom is als eenheid van analyse in deze studie vooral gewerkt met de personen en organisaties (ook aangeduid als ‘actoren’) die uitspraken doen over verschillende ‘issues’.⁵ De nieuwsdeelname van verschillende actoren en hun bijdrage aan het bepalen van issueagenda’s, kunnen op deze manier worden onderzocht (voor uitleg over ‘issue’ en ‘issueagenda’ zie verderop).

In de inhoudsanalyse worden schrijvers van opiniestukken en geïnterviewde personen in feitelijke berichten beide aangeduid als ‘actoren’ die ‘uitspraken’ doen. Opiniërende artikelen bestaan doorgaans uit tekst geschreven door één persoon: de schrijver van het artikel. Feitelijke berichten bestaan daarentegen doorgaans uit een tekst met uitspraken van geïnterviewde personen of verklaringen van personen en organisaties uit persberichten, (pers)conferenties, debatbijeenkomsten, et cetera. Uitspraken zijn in dit onderzoek dus zowel de teksten van schrijvers van opiniestukken, als de uitspraken van geïnterviewde of geciteerde personen in feitelijke berichten.

Het verzamelbegrip ‘actoren’ verwijst in deze analyse naar opiniemakers, redacteurs en personen die worden geciteerd of geïnterviewd. Onder het begrip ‘actoren’ vallen zowel individuen die namens zichzelf spreken (allochtone en autochtone burgers, jongeren, gezinnen), als woordvoerders van collectieven zoals politieke partijen, officiële instellingen, en organisaties die Turkse, Marokkaanse en moslimgemeenschappen vertegenwoordigen. Ook wordt er onderscheid gemaakt tussen de verschillende organisaties op basis van herkomstland en/of op basis van religie, die soms maar niet noodzakelijkerwijs overlappen.

Het begrip ‘issue’ verwijst naar vraagstukken die nieuwswaarde hebben en speciale aandacht ontvangen van nieuwsmedia en opinieleiders. Bij de definitie van issues spelen agenda’s van beleidsmakers en nieuwsmedia vaak een belangrijke rol. Ook sociale bewegingen (bv. protestbewegingen of burgerrechten bewegingen) en individuen kunnen erin slagen vraagstukken met behulp van de media op de publieke

en politieke agenda te plaatsen. Issueagenda's zijn de agenda's van actoren in de publieke discussie; deze agenda's bepalen voor hen welke vraagstukken de grootste prioriteit hebben. Media bepalen ook welke vraagstukken en actoren nieuwswaarde hebben. De issues die dus de meeste aandacht in de media ontvangen, d.w.z. die het frequentst en meest prominent worden genoemd, geven een indicatie van de inhoud van de publieke discussie, maar deze wordt medebepaald door het functioneren van de media. Bovendien kan door het bepalen van deze agenda's invloed worden uitgeoefend op politieke besluitvorming. De aandacht voor issues en actoren wordt gemeen met behulp van de inhoudsanalyse in hoofdstuk 2.

Tabel 1.1 Dataselectie

stappen in selectie	criteria/target van onderzoek	onderzocht materiaal	niet gericht op
steekproef pers	<ul style="list-style-type: none"> - pers/dagbladen - kwaliteitskrant (invloed en autoriteit) - krant met grote oplage en bereik - nieuwsdeelname van actoren - issueagenda's van actoren 	de Volkskrant	<ul style="list-style-type: none"> - onderzoek naar publiekeffecten - vergelijking tussen verschillende dagbladen
periodisering	<ul style="list-style-type: none"> - aaneengesloten periodes - focus op routine berichtgeving en in kaart brengen normaliteit - periodes parallel aan surveyperiodes 	1998; 1999 2000 (april-juni) 2001 (mei-augustus) 2002 (januari-mei)	crisis berichtgeving, m.n. periode na 11 september 2001 en Scheffer debat 2000
onderwerpen	<ul style="list-style-type: none"> - moslimgroeperingen in Nederland - allochtonen, voor zover duidelijk is dat het ook kan gaan om moslims (ook al wordt religie niet genoemd) - relaties van moslim groeperingen in Nederland met gebeurtenissen in land van herkomst - niet alleen religie, alle issues die Turken, Marokkanen en overige moslim groeperingen aan kunnen gaan 	artikelen over <ul style="list-style-type: none"> - Turkse/Marokkaanse Nederlanders (alle generaties) - overige moslims in Nederland - etnische relaties en allochtonen in Nederland als het daarbij ook over moslims kan gaan 	<ul style="list-style-type: none"> - artikelen over (etnische relaties met) andere minderheidsgroepen waarvan herkomst wordt genoemd (bijv. Antillianen, Surinamers) en waarbij niet naar islam wordt verwezen - artikelen waarin alleen in een bijzin naar allochtonen/moslims wordt verwezen maar waarin zij dus niet het belangrijkste onderwerp vormen
artikelen	<ul style="list-style-type: none"> - nieuws waarin in Nederland wonende groepen centraal staan, waarvan wij weten dat zij moslim zijn, of waarvan hun moslim-zijn expliciet wordt genoemd - zowel gebeurtenissen/informatie als debatten 	<ul style="list-style-type: none"> - binnenlands nieuws - nieuws waarin posities van de onderzoeksgroepen worden weergegeven over gebeurtenissen in het land van herkomst (vanuit hun positie als ingezetene van Nederland) - opiniestukken en feitelijke berichtgeving 	<ul style="list-style-type: none"> - buitenlands nieuws over gebeurtenissen in land van herkomst, zonder dat mening of positie wordt weergegeven van moslims/Turken/Marokkanen in Nederland

Tabel 1.2 Data-analyse

	object	onderzocht	doel
kwantitatieve inhoudsanalyse	artikel presentatie volgens jour- nalistische routines	kenmerken artikel – titel (tekst) – datum – pagina – soort artikel (reportage, column, etc.) – rubriek (binnenland, geachte redactie, etc.) – aanleiding voor artikel (beleids- voorstel, publicatie onderzoek, etc.)	indicatie voor – verandering periodes – soort media aandacht gegeven aan verschillende groepen – agendasetting en debat- waardigheid – nieuwswaarde – toegang tot media
	actoren – persoon/groep/ organisatie die uitspraak doet (geciteerd in feite- lijk bericht) of die opini- erend artikel schrijft – persoon/groep/ organisatie die onder- werp is van uitspraken	kenmerken actoren als onderwerp: groepslabel (alloch- toon, Turks, Marokkaans, etc.) van actor – sekse – label (etnische of religieuze identiteit) – wat hij/zij vertegenwoordigt (functie) – issues besproken door actor – dimensies van religiositeit (indien aanwezig in uitspraak geciteerde actor/artikel)	indicatie voor – selectie nieuwsbronnen – attributie nieuwswaarde aan actoren en issues – diversiteit in nieuwsinhouden – issueagenda's van verschil- lende actoren – welke dimensies van religio- siteit, door wie besproken, in relatie tot welke issues
kwantitatieve analyse (hoofdstuk 3)	– individuele islambeleving – publieke issues: islami- tische scholen, homo- seksualiteit, politieke islam, moslimorganisa- ties	– perspectieven – argumentatie	publieke discussie over belang- rijke issues uit de onderzochte periode in kaart brengen

2 Inhoudsanalyse: formele kenmerken van artikelen en actoren

Deze inhoudsanalyse beantwoordt vragen over de kenmerken van de artikelen uit de steekproef (§ 2.1), behandelt de kenmerken van actoren die in deze artikelen aan bod komen (§ 2.2) en behandelt de issues die door deze actoren worden besproken (§ 2.3). Tot slot wordt aandacht besteed aan de dimensies van religiositeit die zijn besproken in de artikelen (§2.4).

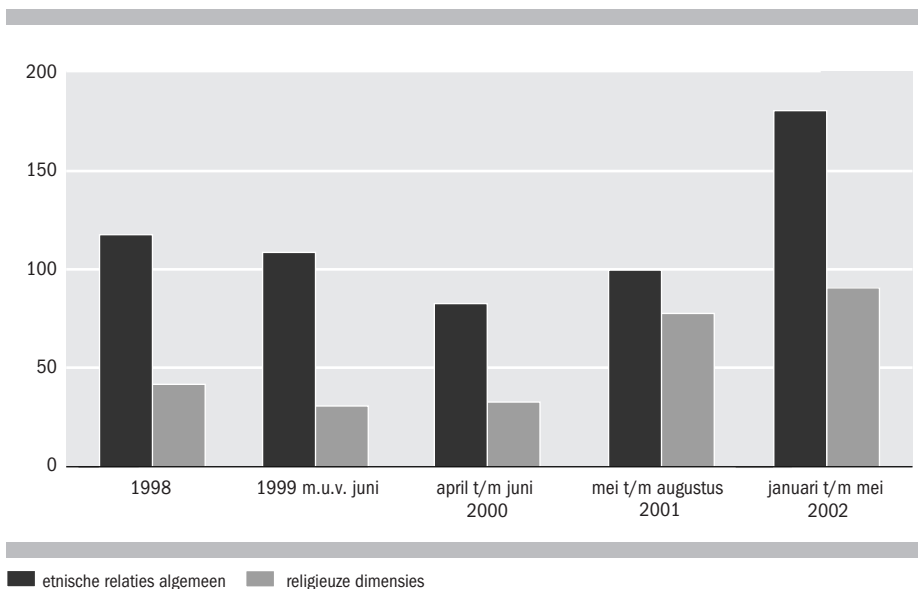
2.1 De artikelen

Voor ieder artikel zijn de volgende kenmerken gecodeerd: datum van publicatie, pagina, rubriek, soort artikel en aanleiding voor publicatie.

Omvang en aard van de coverage over allochtonen en islam

Voor de periode januari 1998-mei 2002 heeft de toegepaste selectie (beschreven in §1.1) een totaal van 866 artikelen opgeleverd die gewijd zijn aan islam en moslims in Nederland. Doordat de selectie in de jaren 2000-2002 niet alle maanden beslaat, is het niet mogelijk uitspraken te doen over een continue ontwikkeling in de berichtgeving. Wel wordt uit een vergelijking tussen 1998-1999 en 2001-2002 duidelijk dat er in de laatstgenoemde periode meer artikelen worden gepubliceerd; het betreft hier zowel artikelen over algemene etnische relaties als over religiositeit.

Figuur 2.1 Omvang coverage voor geselecteerde periodes: aantal artikelen naar inhoud

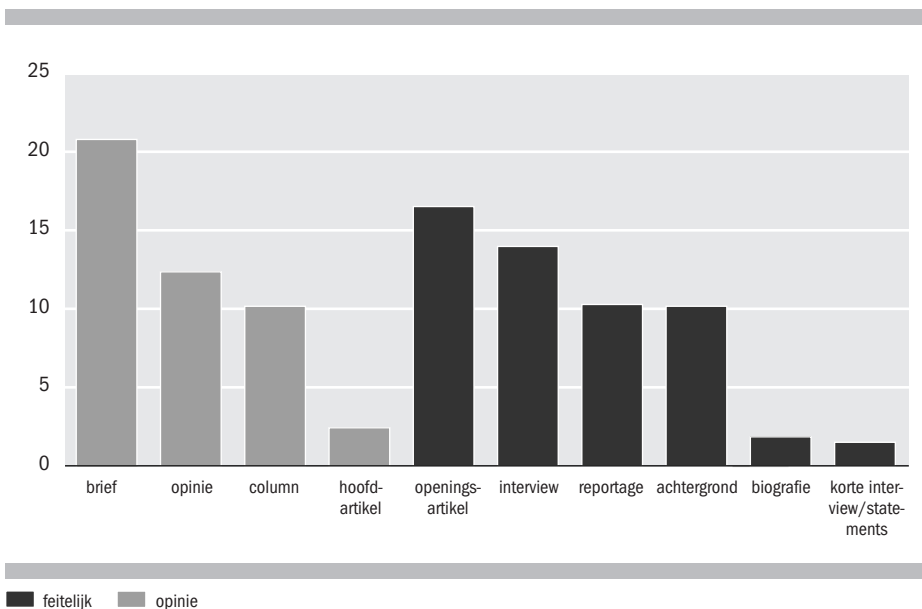
Zoals vermeld in de inleiding zijn er ook artikelen over de doelgroepen geanalyseerd waarin niet over religie werd gesproken. 32% van de artikelen verwijst naar religie, tweederde van de artikelen gaat dus over andere onderwerpen die in relatie staan met hier woonachtige Turken en Marokkanen.

Religie speelt een belangrijke rol en neemt tussen 1998 en 2002 toe in de coverage rond bepaalde issues; in de periode mei-augustus 2001 gaat 44% van de artikelen over religieuze onderwerpen. De discussie over de El-Moumni-affaire is de voornaamste verklaring voor dit hogere percentage.

Wat betreft de plaatsing van de artikelen per rubriek, is de volgende verdeling te zien: eenvierde wordt geplaatst in de rubriek *Binnenland*, eenvierde in issuegerelateerde rubrieken of speciale coverage en themablokken, en eenvijfde in de brievenrubriek. Slechts 4% staat op de voorpagina en 9% op de *Voorkant*, de voorpagina van het tweede katern (dit laatste is ook een gevolg van de steekproef, waarbij crisisberichten rond grote gebeurtenissen werd uitgesloten).

Het materiaal omvat zowel feitelijke berichten als opiniestukken. Bij de typologie van de artikelen is de classificatie van het archief van de *Volkskrant* gevolgd. De verdeling tussen de twee soorten artikelen in het totale materiaal (zie figuur 2.2) is als volgt: 53% feitelijk nieuws (openingsartikelen, achtergrond artikelen, reportages,⁶ interviews en biografieën) en 47% opinie (lezersbrieven, columns, redactionele hoofdartikelen, andere opiniestukken zoals bijdragen aan de Forumpagina en opinies verzameld door korte telefoonstatements van betrokkenen bij een actueel debat). Dezelfde verdeling tussen feitelijk en opiniërend nieuws is te vinden in de set artikelen met een religieuze dimensie.

Figuur 2.2 Feitelijke en opiniërende artikelen naar soort, percentages op totaal artikelen

In het materiaal met feitelijk nieuws overheersen openingsartikelen en interviews. De opiniestukken bestaan voor een groot deel uit lezersbrieven en daarnaast voornamelijk uit opinies van experts (bv. op de Forumpagina) en columns. Redactionele hoofdartikelen vertegenwoordigen een relatief klein deel van de artikelen.

In de verhouding feitelijke en opiniërende stukken is een duidelijk verschil te zien tussen 1998 en de periode geanalyseerd voor 2002: in 1998 is 38% van de artikelen opiniërend, in 2002 is dit 56%. In de tussenliggende periode (1999 en 2001) ligt het percentage opiniërende stukken dicht bij het gemiddelde van 47%, in de geanalyseerde maanden uit 2000 is dit 42%. Vergeleken met 1998 zijn er dus in de eerste vijf maanden van 2002 aanzienlijk meer opiniestukken geschreven over etnische relaties, dit is onder andere het gevolg van de verkiezingscampagne.

Deze resultaten laten zien dat de *Volkskrant* vrij veel aandacht besteedt aan dit thema, niet alleen door middel van nieuwsfeiten, maar ook door het plaatsen van analyses en opinies uit het veld. Bijna de helft van alle artikelen heeft een opiniërend karakter, dit kan gezien worden als een indicatie van de mate van politisering van het thema.

Zoals ook in de coverage zelf wordt aangegeven, is de debatwaarde van het thema etnische relaties en islam zeer groot. Het materiaal is gedeeltelijk afkomstig van een aantal vaste columnisten dat regelmatig over het thema schrijft zonder een specifieke expertise of persoonlijke betrokkenheid. Desalniettemin kan worden gesteld dat er een redelijke diversiteit is in opiniërende actoren, zeker ook gezien het hoge aantal lezersbrieven (waaronder brieven van allochtone lezers). De *Volkskrant* plaatst ook columns van allochtone schrijvers, met name van Mohamed Benzakour (8 columns) en Kader Abdolah (7 keer). De namen van andere bekende personen met een allochtone achtergrond die in het dagblad optreden (in zowel opinie als feitelijke berichtgeving), zijn te vinden in bijlage A (tabel B.1).

2.1.2 Aanleiding publicatie artikel

De twee belangrijkste aanleidingen voor het publiceren van een opiniestuk waren eerder geplaatste artikelen in dezelfde krant (eerder nieuws 43%) en in mindere mate uitspraken van politici (10%). In mei-augustus 2001 is zelfs 83% van de opiniërende stukken gepubliceerd naar aanleiding van eerdere berichten in de krant, hetgeen aangeeft dat er in die periode veel gedebatteerd is, onder andere door de El-Moumni-affaire.

Tabel 2.1 Aanleiding voor publicatie artikel, voor feitelijk en opinie nieuws, aantallen

	feitelijk	opiniërend	totaal
ander artikel	13	175	188 (22%)
publicatie onderzoek derden	79	22	101 (12%)
verkiezingen	41	39	80 (9%)
beleidsvoorstel	41	35	76 (9%)
eigen onderzoek journalist	70	3	73 (8%)
uitspraken politici	27	41	68 (8%)
protest	24	22	46 (5%)
voerval/incident	34	9	43 (5%)
ceremonie/voorstelling/feest	40	3	43 (5%)
congres/bijeenkomst/debat	28	12	40 (5%)
rechtszaak	8	13	21 (2%)
initiatief migrantenorganisatie	15	6	21 (2%)
uitspraken politie	14	5	19 (2%)
presentatie boek	8	7	15 (2%)
televisieprogramma	4	7	11 (1%)
initiatief gemeente	4	1	5 (1%)
onbekend	5	7	12 (1%)
initiatief herkomstland autoriteiten	1	1	2 (0,2%)
privé autochtoon initiatief	1	1	2 (0,2%)
totaal	457	409	866 (100%)

De feitelijke artikelen (nieuws en achtergronden) komen vooral voort uit eigen onderzoek van de journalist, uit verslaggeving over gepubliceerd onderzoek zoals officiële rapporten en proefschriften, en uit incidenten. Dat onderzoeksjournalistiek en reportages een relatief belangrijke rol spelen in de feitelijke verslaggeving, geeft aan dat de krant niet alleen bij extreme gebeurtenissen of discussies op dit onderwerp is gericht. Er wordt ook bewust gezocht naar achtergronden bij het nieuws over etnische relaties en de islam.

Voorvallen en incidenten waren in 16% van de artikelen uit 1999 aanleiding voor publicatie. Dit waren onder andere gebeurtenissen in de landen van herkomst, waar bij in het artikel zelf uitsluitend op de reacties van Turkse en Marokkaanse Nederlanders werd ingegaan: inzamelingsacties in moskeeën en op de Nederlandse televisie na een aardbeving in Turkije, protesten bij ambassades in Nederland naar aanleiding van de arrestatie van de Koerdische PKK-leider Öcalan, en reacties van Marokkaanse Nederlanders op het overlijden van de Marokkaanse koning.

2.2 Actoren

Bij de 866 artikelen zijn in totaal 1456 actoren betrokken (een gemiddelde van iets meer dan 1,5 actor per artikel). Op het totaal aantal actoren wordt 67% geciteerd

in feitelijke berichten. Dit betekent dat in feitelijke berichten gemiddeld twee actoren spreken (geïnterviewde personen), en in opiniestukken gemiddeld één actor (de auteur van het artikel). De actoren zijn ingedeeld naar sekse, etnische of religieuze identiteit, en maatschappelijke functie.

2.2.1 Sekse

De verhouding tussen geciteerde mannen en vrouwen is zeer ongelijk: bijna drievierde van die actoren is man, eenvierde is vrouw.⁷ Binnen de groep allochtonen en Marokkaanse actoren treden gemiddeld meer vrouwen op als nieuwsactor (respectievelijk 39% en 29%); zij zijn dus beter vertegenwoordigd in het materiaal dan Turkse en autochtone vrouwen (tabel 2.2).

Tabel 2.2 Actoren naar sekse en etniciteit van belangrijkste groepen

	vrouw (n=242)	man (n=779)	totaal (n=1021)
autochtoon	127 (21.6%)	460 (78.4%)	587 (100%)
allochtoon	36 (38.7%)	57 (61.3%)	93 (100%)
Turks	20 (17.2%)	96 (82.8%)	116 (100%)
Marokkaans	53 (29.3%)	128 (70.7%)	181 (100%)

Vrouwen zijn ten opzichte van mannen het best vertegenwoordigd in de categorie van normale burgers (zowel autochtoon als allochtoon, beiden bijna tweevijfde). Vrouwen maken ook circa eenvijfde van de actoren uit in maatschappelijke functies binnen politiek, media, zorg en onderzoek. In de functies van de rechtspraak en politiek zijn het vrijwel uitsluitend mannen die aan het woord komen.

2.2.2 Etnische of religieuze identiteit

Voor het vaststellen van de presentatie van de schrijver of geïnterviewde persoon is uitgegaan van de labels gebruikt door de schrijver van het artikel (journalisten, briefschrijvers, columnisten). Expliciete labels zijn bijvoorbeeld Marokkaans, Turks, moslim; impliciet is er het gebruik van eigennamen waarvan bekend is dat die horen bij een bepaalde etnische groep. Wanneer meer dan één label is gebruikt (bv. moslim en Marokkaan) dan is de groepsidentiteit die in het artikel als geheel het meest op de voorgrond treedt, gecodeerd. De motivatie hiervoor is dat het label dat het meest op de voorgrond staat in een artikel waarschijnlijk het meest herkenbare is en het meest gebruikte in het publieke debat. Wanneer de etnische identiteit niet expliciet als (zelf)label wordt gebruikt, is de categorie allochtoon gebruikt (bv. bij allochtone (brief)schrijvers die hun etniciteit en/of religie niet presenteren of bij algemene analyses van allochtonenbeleid of statistieken). Er is zelfs een voorbeeld van een journaliste die zich in een opiniestuk expliciet definieert als allochtoon.

Tabel 2.3 geeft de frequenties voor de verschillende groepen met hun labels. Van alle actoren uit de steekproef is 61% autochtoon, in opiniestukken ligt dit percentage

nog iets hoger. Voor 15% van de actoren is de Marokkaanse afkomst gespecificeerd, in feitelijk nieuws ligt dit percentage iets hoger. Personen en organisaties van Turkse herkomst vinden wij in 11% van de uitspraken, ook zij worden vaker geciteerd in feitelijk nieuws. Slechts 3% wordt gevormd door actoren met een andere achtergrond (bv. Koerdisch, Iraans, Egyptisch). 9% is geïdentificeerd als allochtoon zonder specifiek genoemde etniciteit.

Het aantal artikelen waarin de geïnterviewde persoon door de schrijver van het artikel expliciet wordt gepresenteerd als moslim, is zeer beperkt. N.B. ook Turken en Marokkanen doen uitspraken in artikelen over hun moslim-zijn, maar worden daarbij door de journalist vaak niet primair gelabeld als moslim, maar op basis van het land van herkomst. Zelf-labelling als moslim komt wel voor, maar niet zeer frequent.

Tabel 2.3 Labels voor actoren in artikelen, aandeel binnen feitelijke en opiniestukken en totaal

	aantal totaal (n=1456)	% feitelijk (n=984)	% opinie (n=472)
autochtoon	862	55.8	72.2
Marokkaans	212	17.9	9.3
Turks	153	13.6	5.4
allochtoon	120	8.5	8.6
overige etnische groepen	43	3.0	3.2
presentatie uitsluitend als moslim	17	1.2	1.3
onbekend	49	-	-

Er zijn in totaal slechts zeventien uitspraken van personen die zichzelf moslim noemen zonder dat verdere etnische specificaties worden gegeven in het artikel. Het gaat hier om feitelijke berichten waar personen spreken in functie van hun vertegenwoordiging van of commentaar op een islamitische organisatie, zonder dat hun etniciteit bekend wordt gemaakt. Dit gebeurt bij vertegenwoordigers van islamitische scholen, personen die spreken over het in 1998 geopende Islaminstituut in Leiden, een islamitische jongerenorganisatie, en heel sporadisch bij een politieke organisatie: tijdens de verkiezingen van 2002 en in de coverage over fundamentalisme in 2001. In één artikel spreekt een als moslim gepresenteerde persoon over haar individuele beleving van het geloof in relatie tot scholing en carrière, zonder dat haar etniciteit primair wordt genoemd. Ook in lezersbrieven zien wij soms een zelfpresentatie van de briefschrijver als moslim.

Deze gegevens tonen aan dat de presentatie van moslims in het nieuws vaak primair verloopt via etnische categorisatie. Personen die worden geïnterviewd over hun moslim-zijn worden in de eerste instantie vooral geïntroduceerd als lid van een bepaalde etnische groep. De percentages in tabel 2.3 onderstrepen daarom het frequenter voorkomende onderscheid naar etnische identiteit. Verder valt in deze tabel op dat het percentage autochtone actoren in opiniërende artikelen erg hoog is,

de deelname van Turken en Marokkanen is daar aanzienlijk lager dan in feitelijke berichtgeving.

2.2.3 Citering in verschillende soorten artikelen

De aandacht voor verschillende groepen kan worden gemeten aan de soorten artikelen waarin personen met een verschillende etnische of religieuze identiteit aan het woord komen. Bij een vergelijking tussen etniciteit en het soort artikel (tabel 2.4) valt op dat Marokkanen vaker dan gemiddeld aan het woord komen in biografieën en interviews, terwijl Turkse actoren meer dan gemiddeld zijn geciteerd in openings- en achtergrondartikelen, en reportages.

Het aantal biografieën en interviews gewijd aan Marokkanen zou kunnen worden verklaard door het feit dat journalisten meer moeite doen om ervaringen van Marokkaanse burgers te beschrijven, of omdat deze hier meer voor open staan. Daarentegen is het mogelijk dat *de Volkskrant* voor nieuws over de posities van Turkse actoren in de onderzochte periode afhankelijker is geweest van gebeurtenissen of initiatieven in de gemeenschap. Hiervoor zijn verschillende verklaringen mogelijk die enerzijds verband houden met de organisatie van de redactie, en anderzijds met de organisatie van Turkse moslims in Nederland, maar dit kan in deze analyse niet geverifieerd worden.

Driekwart van de opiniërende stukken is geschreven door autochtone Nederlanders, bij de artikelen over de islam is dit aandeel iets lager. Het lage percentage allochtone stemmen in het materiaal wordt dus mede bepaald door de veel lagere deelname van allochtonen aan opiniestukken en het grote aantal opiniestukken in de coverage uit de geanalyseerde periode.

Tabel 2.4 Artikelsoort naar etnisch of religieus label van actor, aantallen^a

	autochtoon (n=861)	Marokkaans (n=209)	Turks (n=153)	allochtoon (n=120)	moslim (n=17)	andere etnische groep (n=43)	totaal (n=1403) ^b
reportage	118	47	51	28	5	13	262
openingsartikel	163	41	28	18	3	6	259
achtergrond	132	23	31	23	3	4	216
interview	101	48	15	10	-	4	178
brief	141	9	9	10	3	-	172
opinie	87	11	7	12	-	3	120
column	65	8	1	14	1	7	96
statements	20	10	7	4	2	5	48
biografie	12	10	3	1	-	1	27
hoofdartikel	22	2	1	-	-	-	25

a Vanwege het in sommige gevallen lage aantal keren dat een type actor voorkomt, in verhouding tot het totaal aantal actoren is bij de verdeling naar etniciteit en artikelsoort niet gewerkt met percentages. Percentages zijn wel genoemd in de tekst voor overkoepelende categorieën als feitelijke berichten vs. opinieartikelen.

b Lager aantal dan totaal actoren, omdat van 53 actoren de etniciteit niet was vast te stellen.

Op grond van de cijfers uit tabel 2.4 kunnen we constateren dat de discussie over islam en de multiculturele samenleving in de opiniepagina's van *de Volkskrant* in grote mate is gevoerd door autochtone opiniemakers en briefschrijvers (zie ook analyse van aanleiding publicatie artikel, §2.2). Het thema houdt vooral de Nederlandse samenleving en opiniearena bezig. Dit is slechts een feitelijke constatering: er worden geen normatieve conclusies aan verbonden over de gewenste of correcte afspiegeling van media in de publieke sfeer.

In de feitelijke berichtgeving (inclusief interviews) zijn allochtonen meer aan het woord. Het aandeel actoren van Turkse, Marokkaanse of andere afkomst is in totaal iets minder dan de helft (44%, tabel 2.3).

2.2.4 Maatschappelijke functie

In feitelijke berichtgeving zijn onderzoekers en wetenschappers de meest geïnterviewde actoren (tabel 2.5). Zij worden het meest geïnterviewd over religie, overlast/criminaliteit en sociaal-economische vraagstukken. Politici spreken vooral over integratie en inburgering, sociaal-economische thema's en onderwijs. In opiniestukken komen, voornamelijk in de brievenrubriek, autochtone burgers het meest aan het woord: zij schrijven het meest over discriminatie, vooroordelen, religie en criminaliteit of overlast. Schrijvers van redactionele commentaren en columnisten worden hier tot de categorie 'media' gerekend.

Personen die spreken namens Turkse, Marokkaanse, islamitische organisaties en andere organisaties vormen 14% van alle actoren. De algemene categorie allochtone burgers vertegenwoordigt nog eens 8%, zodat actoren die namens of als allochtonen spreken 22% van de actoren uitmaken waarvan een maatschappelijke functie is vastgesteld.

De meest geciteerde Turkse organisaties zijn Milli Görüs (25 keer)⁸ en het *Inspraak Orgaan Turken* (11 keer). Bij Marokkanen is de diversiteit groter. De geciteerde Marokkaanse organisaties zijn bijvoorbeeld recent opgerichte grassroots-organisaties, zoals *Towards a New Start* (5 keer)⁹ en de *Werkgroep Marokkaanse Amsterdammers* (3 keer), maar ook andere organisaties die al langer bestaan, zoals het *Samenwerkingsverband Marokkanen en Tunesiërs* (7 keer), de *UMMON* (3 keer), en het *Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland* (3 keer).

De meestgenoemde organisaties die geen specifieke etnische groep vertegenwoordigen, zijn het onafhankelijke expertise centrum *Forum – Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling* (23 citaten), het *Nederlands Centrum Buitenlanders* (8 citaten), het *Landelijk Bureau ter bestrijding van Racisme* (5 citaten) en *anti-discriminatie meldpunten* (5 keer). Tabel 2.6 laat zien in welke functie schrijvers en geïnterviewden naar etniciteit optreden. Een volledig overzicht van organisaties is te vinden in bijlage A.

Tabel 2.5 Actoren in nieuws en opinie, naar meest genoemde functies, aantallen

functie	totaal (n=1456)	feitelijk (n=977)	opiniërend (n=479)
media (medewerkers van krant)	188	76	112
autochtone burgers	169	27	142
onderzoeksorganisatie	135	98	37
allochtone burgers	116	76	40
politieke partijen	101	77	24
landelijke/lokale regering	96	85	11
scholen en ouderorganisaties	55	46	9
islamitische organisaties	54	44	10
forum, NCB, LBR, e.a.	54	44	10
Marokkaanse organisaties	49	43	6
Turkse organisaties	48	38	10
jongeren, scholieren, studenten	47	43	4
politie, recherche, etc.	47	47	0
experts en intellectuelen	43	14	29
welzijnsinstanties/gezondheidszorg	42	40	2

Tabel 2.6 laat zien in welke verschillende functies allochtonen en autochtonen zijn vertegenwoordigd in de coverage. Behalve via Marokkaanse en Turkse organisaties worden burgers uit deze gemeenschappen het meest geciteerd. Jongeren en studenten, vertegenwoordigers van politieke partijen, experts, intellectuelen en vertegenwoordigers van Nederlandse migranten(belangen)organisaties worden hierbij soms specifiek genoemd; op het totaal aantal sprekers gaat het om kleine percentages. Ook in de functies in de media, bij universiteiten en in andere beroepen zien we een beperkt aantal actoren van verschillende allochtone afkomst vertegenwoordigd.

Tabel 2.6 Actoren naar maatschappelijke functie en etniciteit^a

	aut. N=853	T. N=153	M. N=212	all. N=119	overig N=42	moslim N=17	totaal N=1398
media (medewerkers/columnisten)	162	3	1	16	1	-	183
autochtone burgers	161	-	-	-	-	-	161
onderzoekorg./universiteit	113	8	2	7	3	-	133
allochtone burgers	-	39	40	25	4	2	110
politieke partijen	64	5	20	8	2	1	100
landelijke/lokale regering	91	-	3	1	-	-	95
ondernemers/beroepsorganisaties	41	8	2	5	-	-	56
scholen en ouderorganisaties	42	2	1	5	2	1	53
islamitische organisaties	2	7	12	13	-	12	46
jongeren, scholieren, studenten	10	6	21	5	4	-	46
politie, recherche, etc.	43	-	-	3	-	-	46
experts en intellectuelen	12	2	10	7	11	1	43
minderhedenorganisaties	16	8	9	7	1	-	41
Forum, NCB, LBR, e.a.	16	8	9	7	1	-	41
welzijnsinst./gezondheidszorg	29	1	8	3	-	-	12
andere org. voor/van migranten	1	1	2	2	2	-	8

a De totalen voor de functiecategorieën zijn in deze tabel soms anders dan voor tabel 2.5 omdat voor sommige actoren geen functie of etniciteit was vast te stellen en er dus geen antwoord voor deze categorie was gecodeerd. Om dezelfde reden zijn de totalen voor actorcategorieën niet gelijk aan het totaal van de functies per categorie.

2.2.5 Onderwerp van uitspraken

Het meest voorkomende onderwerp is etnische relaties (26% van alle uitspraken). Verder is in een vijfde van alle uitspraken allochtonen en etnische minderheden het onderwerp (tabel 2.7). Opvallend is dat Marokkanen vaker het onderwerp zijn dan Turken. Marokkanen spreken ook vaker over zichzelf (49 keer tegenover 19 keer voor personen van Turkse afkomst). Moslims zijn in een zesde van de bijdragen expliciet genoemd als onderwerp.¹⁰

Tabel 2.7 Groepen als onderwerp van uitspraken

onderwerp	aantal (n=1282)	percentage
allochtonen, etnische minderheden, etc.	264	20.6
moslims divers	208	16.2
Marokkanen	137	10.7
Turken	94	7.3
jongeren	66	5.1
Marokkaanse jongeren	47	3.7
Turken en Marokkanen	25	2.0

Als we alleen kijken naar artikelen met een religieuze dimensie, dan worden moslims in 45% genoemd als onderwerp, in de overige 55% gaat het over Turken, Marokkanen of andere allochtonen. In de gecodeerde periode voor 2001 (mei tot en met augustus) gaat een vierde van de artikelen en bijna een derde van de uitspraken in artikelen over moslims. Dit is vooral het gevolg van de El-Moumni-affaire.

De categorie moslims als onderwerp (n=208) bestaat uit moslims in Nederland in het algemeen (44%), religieuze leiders (18%) en moslimvrouwen (15%).

Moslims in Nederland zijn met name onderwerp in artikelen over islamitische scholen. Andere voorbeelden zijn een artikel over de opening van het Islam Instituut in Leiden, de bezetting van een moskee in Zwolle (1998), uitspraken van een imam over het dulden van homoseksualiteit (1999), een interview met moslimvrouwen over hoofddoekjes (1999), de bouw van een moskee in Rotterdam (1999) en artikelen over de betekenis van de koran en de ramadan. Voorbeelden van artikelen die expliciet over moslims in internationaal verband gaan, zijn de verslagen van een bijeenkomst van Milli Görüs in de Amsterdams Arena in 1998 en berichten over de internationale implicaties van Milli Görüs (zie hoofdstuk 3 voor een analyse). Een ander voorbeeld is een rapport van de BVD over radicale moslimnetwerken in Nederland (zie ook issue en dimensieanalyse voor prominentie van politieke thema's binnen berichten over de islam).

2.3 Issues

Issues zijn de thema's met een zekere bekendheid in het nieuws en de publieke discussie waarover actoren in een artikel spreken. Een actor kan in een artikel meerdere thema's tegelijk behandelen. Daarom is in de inhoudsanalyse ruimte gelaten voor het coderen van een maximum van drie issues per actor. De issues zijn zowel op globaal niveau (religie vormt één categorie), als op het niveau van subcategorieën binnen religieuze issues onderzocht. Een groter aantal deelonderwerpen binnen een globale themacategorie wijst op een grotere articulatie van het thema.

De analyses worden overwegend uitgevoerd op het niveau van uitspraken van actoren in artikelen (dus niet op artikelniveau), om hiermee een grotere nuancering te behouden en relaties tussen actoren en issues te kunnen analyseren.

2.3.1 Frequentieanalyse van issues

Religieuze issues als globale categorie komen voor in 24% van de uitspraken in feitelijk nieuws, en in 27% van de opiniestukken. Religie speelt dus een belangrijke rol in de coverage over etnische relaties met betrekking tot de positie van Turkse, Marokkaanse en overige minderheden met een overwegende moslimachtergrond: gemiddeld gaat 25% van de uitspraken over religieuze kwesties. Dit is op zich niet verwonderlijk gezien het onderwerp van deze studie. Wel opmerkelijk is dat daarnaast ook andere issues vaak worden genoemd door nieuwsactoren. Zo spreekt een vijfde van de actoren in de artikelen over overlast en criminaliteit (20%). De

belangstelling voor dit laatste thema kan verklaard worden uit het feit dat negatieve gebeurtenissen sneller de krant halen. Maar er kunnen daarnaast ook andere redenen zijn. Want niet alleen overlast, maar ook discriminatie, vooroordeel en antidiscriminatie keren vaak terug: gemiddeld in 18% van de uitspraken van nieuwsactoren. Wanneer men de issues alleen op artikelniveau analyseert, of als men negatieve beeldvorming in de media meerekent, ligt dit percentage zelfs nog hoger. Er wordt ongeveer net zo vaak over dit thema gesproken in feitelijke berichten, als in opiniërende stukken. Het thema discriminatie is ten opzichte van andere issues alleen in opiniestukken belangrijker dan in feitelijke berichten, waar meer verschillende actoren en issues ter sprake komen.¹¹

Tabel 2.8 Issues, aantal en aandeel in het totaal van uitspraken

issues	aantal	% van uitspraken ^a
religieuze issues	344	24.7
overlast, criminaliteit, geweld, drugs	276	19.8
discriminatie, vooroordelen, antidiscriminatie	248	17.8
integratie en inburgering	195	14.0
onderwijs	191	13.7
sociaal-economische issues	190	13.6
posities over herkomstland/transnationaliteit	143	10.3
wijken	110	7.9
culturele manifestaties/uitingen	96	6.9
positie van vrouwen	90	6.5
intergenerationele relaties opvoeding	96	6.9
taal en communicatie	79	5.7
juridische status, rechtspositie, etc.	75	5.4
politieke correctheid vs. taboes doorbreken	76	5.5
politieke participatie en burgerschap	66	4.7
migratiebeleid, economische aspecten immigratie	65	4.7
relaties en seksualiteit	62	4.5
negatieve beeldvorming media	60	4.3
sport en vrije tijdsbesteding	45	3.2
illegaliteit	25	1.8
gezondheid	24	1.7
media en migranten	20	1.4
11 september	17	1.2

a Percentages zijn gebaseerd op het aantal keren dat het issue is genoemd door geciteerde actoren, gedeeld door het totale aantal actoren die issues bespreken in het materiaal. Per actor werden maximum drie issues gecodeerd, maar er was ook de mogelijkheid om één of twee issues te coderen, al naar gelang de uitspraken van de persoon in kwestie.

Integratie, inburgering, onderwijs en sociaal-economische issues worden ook redelijk vaak besproken: ieder in 14% van de uitspraken, het meest in feitelijke nieuws. Uitspraken over sociaal-economische issues en inburgering worden vaak gedaan

door politici en onderzoekers, of in opiniestukken die deze uitspraken als aanleiding hebben. Issues die te maken hebben met de posities van allochtonen ten opzichte van het herkomstland zijn vertegenwoordigd in 10% van de uitspraken. Overigens zijn de besproken issues zeer divers.

In de frequentieanalyse is geen rekening gehouden met de plaatsing van de artikelen op de voorpagina. Sommige issues die vaak op de voorpagina worden geplaatst, weerspiegelen de issueprioriteiten uit het totale materiaal: van de 51 voorpagina-artikelen gaan 15 gevallen over religie. Andere issues halen relatief vaker de voorpagina: dat geldt voor artikelen over posities ten aanzien van het herkomstland en transnationaliteit (18 keer, 35% van voorpagina-artikelen), en sociaal-economische issues (15 keer, 29% van voorpagina-artikelen).

2.3.2 Samenstelling van issues

Een onderverdeling van de categorie religieuze issues is weergegeven in tabel 2.9. De belangrijkste thema's binnen deze categorie vormen opzichzelfstaande issues: homoseksualiteit (20% van uitspraken over religieuze issues), islamitische scholen (15%), hoofddoekjes (13%), fundamentalisme en extremisme (10%). Van de debatten over deze issues worden voorbeelden gegeven in hoofdstuk 3, daar wordt ook per onderwerp aangegeven welke posities in het debat werden ingenomen.

Tabel 2.9 Thema's binnen de categorie religieuze issues, aantal uitspraken

intolerantie tegenover homoseksualiteit	67
Islamitische scholen	47
hoofddoekje	42
fundamentalisme en extremisme algemeen	34
manifestatie eigen religieuze identiteit	21
vrijheid van onderwijs en religie	21
godsdiensttolerantie	20
scheiding kerk - staat	17
secularisatie	15
feestdagen en rituele feesten	14
invloed fundamentalisme onderwijs/opleidingsinstituten	12
vrijheid van godsdienst	9
verbod islam op relaties met ongetrouwde vrouwen	9
politieke islam in Nederland	8
financiering islamitische scholen/moskee vanuit buitenland	5
organisatievormen van Moslims in NL algemeen	3
totaal	344

Fundamentalisme en extremisme worden niet alleen genoemd als algemeen fenomeen in discussies en analyses (respectievelijk 24 en 8 keer), maar ook in berichten over de vermeende invloed van fundamentalistische organisaties op islamitische

scholen en op opleidingsinstituten (12 keer). Met het thema 'politieke islam in Nederland' wordt onder andere verwezen naar onderzoeken van de BVD naar activiteiten van moslimorganisaties in Nederland. Ook in relatie tot de demonstratie in april 2002 en de deelname van Turkse kandidaten aan de verkiezingen in 2002 wordt sporadisch gesproken over deze vormen van politieke (door het herkomstland gestuurde) islam.

Uitspraken op het gebied van discriminatie gaan vooral over vooroordelen (57 keer), intolerantie (44 keer), discriminatie (41 keer), anti-discriminatie (43 keer) in het algemeen, en vijandigheid tegenover moslims (36 keer).^{12, 13} Bij discriminatie op de arbeidsmarkt is aandacht voor sollicitaties (15 keer) en situaties op de werkvloer (7 keer). Tot slot wordt in de artikelen institutionele discriminatie 12 keer, alledaagse discriminatie 9 keer en verbale agressie en pesterijen 7 keer genoemd.

Van de issuecategorie 'posities ten aanzien van het herkomstland en transnationaliteit' (apart gecodeerd van religieuze issues) maakt onder andere het nieuwsthema van de anti-Amerikaanse en anti-Israël demonstratie deel uit. De discussie naar aanleiding van de demonstratie in april 2002 is nader geanalyseerd in hoofdstuk 3.

Verbanden tussen issues

In uitspraken over religieuze issues wordt het vaakst verwezen naar discriminatie en vooroordelen, onderwijs (in artikelen over islamitische scholen), de positie van vrouwen en posities ten aanzien van het herkomstland en transnationaliteit. Personen die over discriminatie spreken, verwijzen daarbij het meest naar sociaal-economische thema's en behalve naar religie, ook naar issues van overlast en criminaliteit.

Artikelen waarin zowel discriminatie als religieuze issues worden besproken (33 in totaal), gaan over discriminatie bij sollicitaties op grond van religiositeit, discriminatie van vrouwen met hoofddoekjes, pesten van moslimjongeren tijdens sport omdat zij religieuze voorschriften volgen, intolerantie en vijandigheid jegens moslims in het algemeen. Een klein aantal gaat over islamitische scholen.

2.3.3 Ontwikkeling issues in de tijd

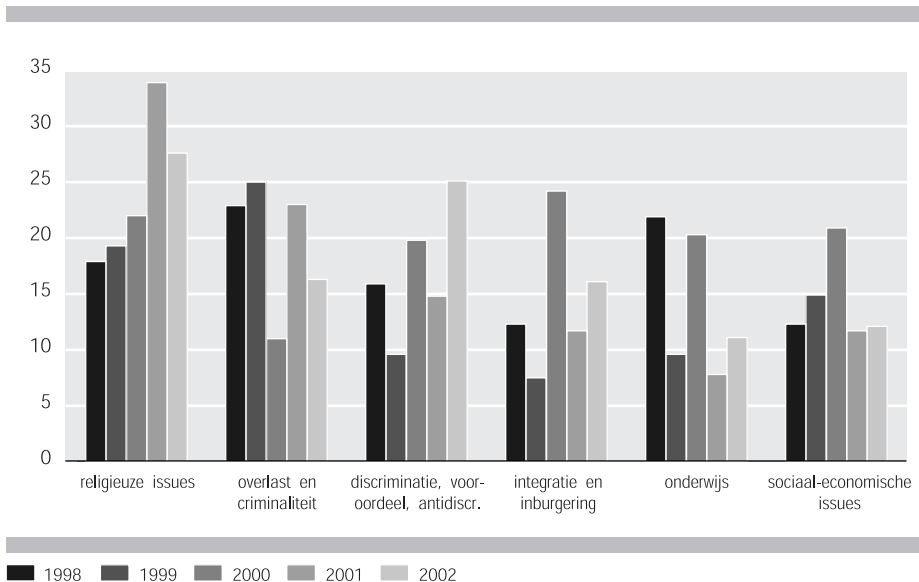
Bij de analyse van ontwikkelingen, moet wel worden aangetekend dat de steekproef voor de jaren 2000-2002 niet volledig was en de resultaten dus geen volledig beeld geven van de berichtgeving in die jaren (met name door de weglating van artikelen gedurende het Scheffer debat begin 2000, en de coverage volgend op de aanslagen van 11 september 2001).

Figuur 2.3 laat zien dat de aandacht van *de Volkskrant* voor religieuze issues in de periode 1998-2002 is toegenomen. De grootste uitschieter was in 2001 als gevolg van de El-Moumni-affaire. De aandacht in 2002 voor religieuze issues is niet aan één bepaald thema toe te schrijven: er wordt in deze periode over verschillende aspecten van religiositeit gediscussieerd.

De aandacht voor onder andere discriminatie is toegenomen en hoger in de geanalyseerde periodes uit 2000, maar vooral 2002: het onderwerp komt terug in maar liefst 35% van de uitspraken in de opiniestukken uit de periode januari-mei van dat jaar, en in 18% van feitelijke berichten. De meeste opiniërende artikelen over deze issue zijn brieven van autochtone burgers en columns. De prominentie van uitspraken over discriminatie in 2002 is onder andere te verklaren uit reacties op de uitspraken van Pim Fortuyn: bij 19 van de 49 opiniestukken is deze politicus onderwerp van gesprek. De grote meerderheid van uitspraken in feitelijke berichten over discriminatie gaat echter over etnische relaties in het algemeen (20 van de 35 uitspraken).

In 1998-1999 en 2001 vertegenwoordigen de uitspraken over criminaliteit en overlast bijna een vierde van het totaal. In 2002, wanneer religie en discriminatie belangrijker zijn, is overlast slechts het onderwerp in een vijfde van de uitspraken (figuur 2.3). Het jaar 2000 wijkt af met een groter aantal issues die de mogelijkheid van een meer positieve benadering geven. Autochtone burgers spreken net iets vaker over overlast en criminaliteit dan politie en onderzoekers, maar de media schrijven twee keer zo vaak over deze onderwerpen (columnisten commentaren en hoofdredactionele stukken). Waarschijnlijk behoort het debat over criminaliteit tot de routine nieuwsproductie van het dagblad, en neemt deze af als er andere (meer belangrijke) issues worden aangedragen door de actualiteit of de politiek.

Figuur 2.3 Vijf meest belangrijke issues in functie van tijd, in procenten

Onderwijsgerelateerde issues zijn het meest prominent aanwezig in 1998 en 2000. Dit heeft te maken met de discussie over islamitische scholen en het debat over zwarte en witte scholen (bv. de (beoogde) sluiting van het Niels Stensen College in Utrecht).

Het percentage uitspraken over socio-economische issues ligt in 2000 hoger, mogelijk als gevolg van de discussies in de politiek en in onderzoek, naar aanleiding van het Scheffer debat in het eerste trimester van dat jaar. Hetzelfde geldt voor de piek in de issue integratie en inburgering.

2.3.4 Issues en actoren naar etnische groep

In tabel 2.10 wordt een overzicht gegeven van de frequentie waarmee verschillende etnische groepen de issues bespreken. Deze tabel geeft absolute aantallen omdat deze voor bepaalde groepen te klein zijn om te percenteren. Autochtonen domineren in uitspraken over alle issues, de positie van vrouwen uitgezonderd. Verhoudingsgewijs bespreken Marokkanen deze issue vaker.

Overeenkomstig met de algemene issueagenda's worden Turkse en Marokkaanse burgers redelijk vaak geciteerd over issues die gaan over religie, discriminatie en overlast of criminaliteit. Vergeleken met andere issues is religie voor allochtonen en autochtonen ongeveer even belangrijk. Turken spreken net iets vaker over religie dan Marokkanen. Andere groepen die als allochtoon zijn aangemerkt vanwege een ander land van herkomst en worden geciteerd in artikelen over de islam, spreken vaker over religie dan Turken en Marokkanen. Het belang van discriminatie ligt voor Turken en Marokkanen verhoudingsgewijs net iets onder het gemiddelde; voor actoren met een andere allochtone achtergrond is daarentegen verhoudingsgewijs belangrijker dan gemiddeld.

Voor de thema's waarover zij relatief vaker spreken dan autochtonen is niet echt een lijn te trekken tussen Turken en Marokkanen, behalve voor issues gerelateerd aan opvoeding en intergenerationele relaties: beide spreken hierover ongeveer even vaak en ten opzichte van andere onderwerpen krijgt dit meer aandacht dan in uitspraken van autochtonen.

Verder spreken Marokkanen vaker over onderwijs, de positie van vrouwen(emancipatie) en posities ten aanzien van het herkomstland. Dit laatste betreft meestal uitspraken van onafhankelijkheid ten opzichte van de autoriteiten uit het land van herkomst. Andere issues die, hoewel niet erg prominent in het geheel, ook vaker door Marokkanen worden genoemd in vergelijking met andere groepen, zijn: negatieve beeldvorming in de media en seksualiteit en (familie)relaties.

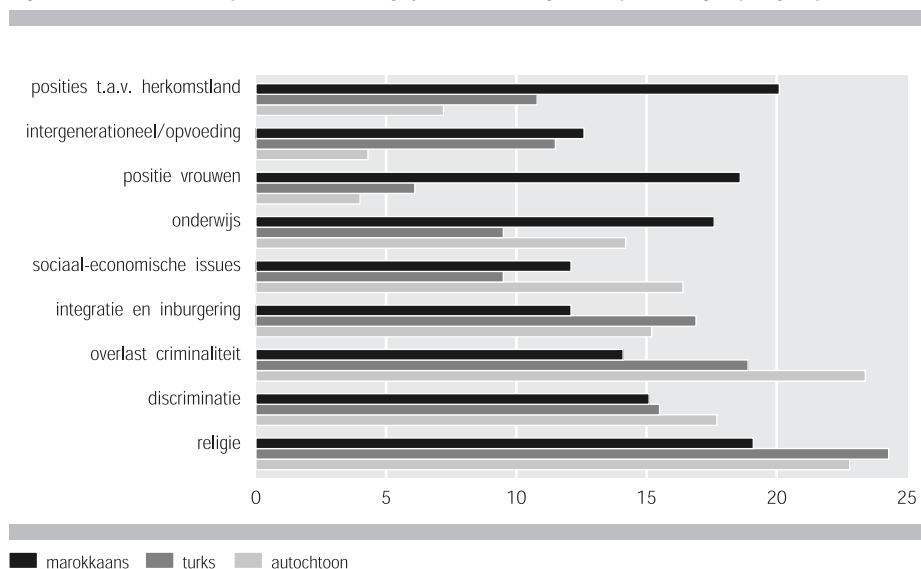
Turken spreken vaker dan andere allochtonen over issues die te maken hebben met juridische aspecten en politieke participatie. Zij spreken ook relatief vaker over vrijetijdsbesteding en sport. Zie voor deze verschillen ook figuur 2.4.

Tabel 2.10 Door actoren aangedragen issues naar etnische groep, aantallen^a

issues/label	autochtoon N=831	Turks N=148	Marokkaans N=199	allochtoon N=98	moslim N=71
religieuze issues	190	36	38	32	31
overlast, criminaliteit, drugs	194	28	28	11	7
discriminatie, vooroordelen, anti-discr.	147	23	30	27	16
onderwijs	118	14	35	16	1
sociaal-economische issues	136	14	24	9	5
integratie en inburgering	126	25	24	10	7
pos. t.a.v. herkomstland/transnational.	60	16	40	7	16
wijken	82	7	11	6	2
cultuur	57	10	11	10	5
positie van vrouwen	33	9	37	5	4
intergenerationele relaties/opvoeding	36	17	25	10	5
taal en communicatie	48	5	12	5	7
juridische status, rechtspositie, etc.	36	15	5	5	7
PC vs. taboes doorbreken	61	4	2	5	-
migratiebeleid, economische aspecten	46	6	6	5	-
politieke participatie en burgerschap	31	11	8	12	3
relaties en seksualiteit	27	7	19	6	1
negatieve beeldvorming media	34	3	14	5	1
sport en vrijetijdsbesteding	29	8	5	2	1

a Per actor werden drie issues gecodeerd.

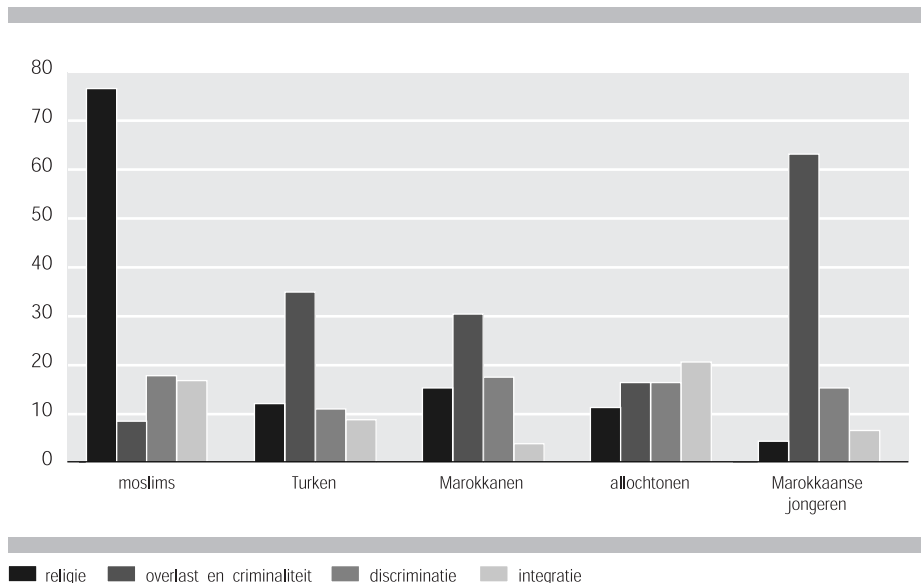
Figuur 2.4 Issues in uitspraken van belangrijkste actocategorieën, percentages per groep

De gegevens uit figuur 2.4 wijzen op een duidelijk verschil in betrokkenheid op de maatschappelijke discussie tussen Turken en Marokkanen. Een meer institutioneel emancipatoire oriëntatie bij Turken (inburgering, juridische aspecten, politieke participatie) tegenover Marokkanen die meer vanuit de persoonlijke beleving vertellen over de Nederlandse samenleving. In termen van de rol die de media spelen bij het aanbieden van deze onderwerpen kan dit ook duiden op het ruimte geven aan een Turkse gemeenschap die misschien meer op zoek is naar mogelijkheden geboden door het Nederlandse beleid en de politieke en institutionele structuren, en een Marokkaanse gemeenschap die meer betrokken is op problemen aangaande de maatschappelijke positie van allochtonen en de consequentiële dimensie van het geloof. Dit komt ook overeen met de kenmerken die we voor de twee groepen vinden in de verschillende artikelen, de organisaties die hen vertegenwoordigen en de dimensies van religiositeit waarover zij spreken.

Tussen de bijdragen van Turkse en Marokkaanse organisaties is een soortgelijk verschil te zien. Turkse organisaties behandelen vaker inburgering en integratie (12 keer) en overlast en criminaliteit (9 keer). Marokkaanse organisaties daarentegen spreken vaker over posities ten aanzien van het herkomstland (14 keer), en naast overlast en criminaliteit ook over sociaal-economische issues (10 keer). Daarnaast vinden wij islamitische organisaties die apart optreden in het debat: naast geloofskwesties spreken zij vaker over integratie en inburgering en intergenerationele relaties/opvoeding. De issue van overlast en criminaliteit (veroorzaakt door allochtonen) scoort hoog bij alle groepen, maar vooral bij autochtonen.

Figuur 2.5 Issues per etnische of religieuze groep als onderwerp van gesprek

Op grond van de vergelijking tussen autochtonen en niet-autochtonen is vast te stellen dat de onderwerpen zeker in opiniërende artikelen in grote mate zijn bepaald door autochtonen. Figuur 2.5 is een voorstelling van de issues waarmee verschillende groepen als onderwerp van gesprek het meest worden geassocieerd. Hieruit blijkt dat in gevallen waarin allochtonen niet zelf aan het woord komen, maar waarin men 'over' een specifieke groep spreekt, de issue van overlast en criminaliteit overheerst. Echter, 26% van de uitspraken is niet gewijd aan een bepaalde groep, maar aan etnische relaties, en in dit deel komen meer diverse onderwerpen aan bod.

2.4 Dimensies van religiositeit

Deze paragraaf is gericht op de uitspraken met een religieuze lading: zij maken een derde van het totale materiaal uit. Figuur 2.6 geeft een overzicht van de aspecten van religiositeit die worden aangesneden in het materiaal, ingedeeld naar de dimensies die in het onderzoek van Kemper (1996) zijn gebruikt.

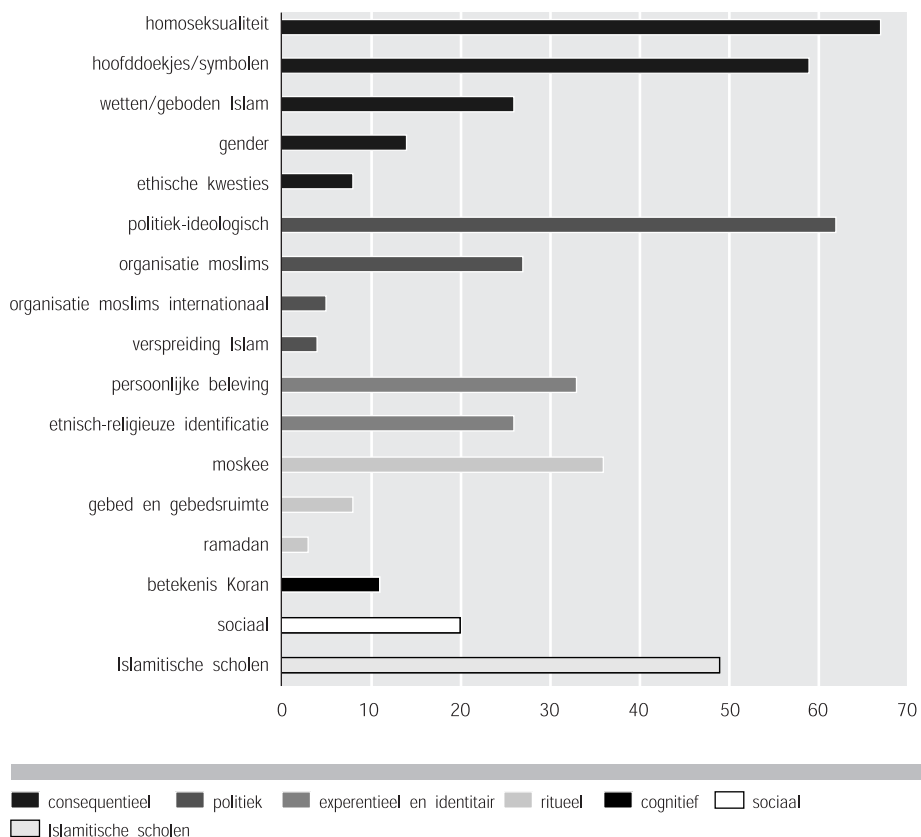
De consequentiële dimensie van religiositeit is verreweg het meest aanwezig in het materiaal (bijna 40%). Zij bestaat uit uitspraken over homoseksualiteit, hoofddoekjes, gevolgen van islamitische geboden voor het dagelijkse leven, de positie van de vrouw, en ethische kwesties.

De tweede belangrijke dimensie in het materiaal is de politieke dimensie (16%). Het gaat daarbij om organisaties van moslims, fundamentalisme en internationale solidariteit.

De experiëntiële dimensie van religiositeit verwijst naar de persoonlijke beleving van religie en de etnisch-religieuze identificatie. Uitspraken over deze dimensie vertegenwoordigen 12% van het totaal. De rituele dimensie betreft artikelen over moskeeën, de ramadan, gebed als geloofspraktijk en praktische vragen rond het inrichten van gebedsruimtes (bv. op de werkplek). De cognitieve dimensie komt heel sporadisch aan bod: in bijvoorbeeld analyses van de betekenis van de koran, en in achtergrondartikelen naar aanleiding van discussies over specifieke kwesties zoals homoseksualiteit.

Tot slot is er nog een zeer klein aandeel voor de sociale dimensie die betrekking heeft op de sociale functie van de moskee en de rol van familierelaties bij de beleving van religie. Islamitische scholen zijn apart geanalyseerd omdat zij moeilijk zijn in te delen bij één van de dimensies. Er worden verschillende aspecten van islamitische scholen beschreven, zoals de organisatie van de school op zich, politieke aspecten (de vermeende invloed van fundamentalistische organisaties op het onderwijs), en een identiteitsdimensie (zie de analyse van het thema islamitische scholen in hoofdstuk 3).

Figuur 2.6 Dimensies van religiositeit

2.4.1 Religieuze dimensies naar etniciteit actoren

De dimensies van religiositeit zijn gemeten op basis van de inhoud van uitspraken van zowel autochtonen als allochtonen: autochtonen doen meer dan de helft van de uitspraken over deze dimensies. De consequentiële dimensie domineert met name uitspraken van Nederlanders en Marokkanen (tabel 2.11). De maatschappelijke impact of consequentiële dimensie van religiositeit wordt meest prominent beschreven aan de hand van relaties en seksualiteit, geloofsbeleving en gelijke behandeling. Bij Turkse sprekers is de aandacht voor de consequentiële dimensie aanzienlijk lager dan gemiddeld. Turken spreken vaker dan gemiddeld over de rituele, experiëntiële en sociale dimensie van religiositeit. Bij Marokkanen komt de cognitieve dimensie iets vaker dan gemiddeld aan bod, maar het totale percentage is ook klein.

Tabel 2.11 Religieuze dimensies naar actoren zoals primair gelabeld in artikel

	autochtoon	allochtoon	Turks	Marokkaans	moslim	overig	totaal
islamitische scholen	30	8	1	3	4	2	48
cognitieve	5	1	1	4	0	0	11
rituele	19	6	9	8	1	1	44
consequentieële	102	15	9	33	1	6	166
experientiële	15	6	14	14	3	3	55
sociale	25	4	11	5	1	1	47
politieke	33	12	3	7	5	8	68
totaal	229	52	48	74	15	21	439

Deze resultaten bevestigen het in tabel 2.11 gevonden verschil in betrokkenheid van Turkse moslims in vergelijking met Marokkaanse moslims bij maatschappelijke vraagstukken en dus ook bij positie van de islam in Nederland. Het wijst op een verschil in de positionering van beide groepen in het debat en in hun oriëntaties ten opzichte van de Nederlandse samenleving, die mogelijk verband houden met een verschillende mate en/of vorm van acculturatie.

3 Standpunten

3.1 Inleiding

In de inhoudsanalyse in hoofdstuk 2 hebben wij gezien dat de artikelen over Turken, Marokkanen en andere etnische groepen met een moslimachtergrond in Nederland worden gekenmerkt door de overheersing van bepaalde thema's. Het meest prominent aanwezige thema was religie en de daarbij behorende issues. Deze paragraaf richt zich op de artikelen over religie, dat wil zeggen op de informatie en meningen die in deze artikelen zijn te vinden over de islambeleving in Nederland. Het gaat hier niet alleen om de beleving van de islam door genoemde groepen, maar vooral om de visies van niet-moslims op de omgang met de islam in de publieke sfeer.

In paragraaf 3.2 wordt een analyse gegeven van interviews met moslims over hun persoonlijke religiositeitbeleving in relatie tot hun maatschappelijke participatie en acculturatie. In paragraaf 3.3 volgt een analyse van uitspraken over de manifestatie van religieuze identiteit in de publieke sfeer (zoals hoofddoekjes en bidden op werk, school, etc.) en de manier waarop men de eigen religieuze identiteit wenst te bewaren of te verdedigen. In de daaropvolgende paragrafen wordt ingegaan op twee issues die een belangrijke rol hebben gespeeld in de publieke discussie over de islam in Nederland: islamitische scholen (§3.4), en homoseksualiteit (§3.5). Tot slot wordt aandacht besteed aan discussies over de politieke dimensie: islamitische organisaties en politiek, en de politieke mobilisatie van allochtonen rond internationale conflicten (§3.6).

3.2 Persoonlijke beleving van religiositeit

De dimensie van de persoonlijke beleving van religiositeit is terug te vinden in interviews met Turken, Marokkanen en andere allochtonen over de betekenis en invulling van hun geloof in het dagelijks leven. Hoewel deze uitspraken in het totaal van het materiaal niet erg ruim zijn vertegenwoordigd, is het toch belangrijk hier aandacht aan te besteden omdat *de Volkskrant* wel speciale reportages, achtergrondartikelen en interviews aan deze individuele beleving wijdt.

Vragen die naar aanleiding van deze artikelen worden gesteld, zijn: Worden geloofskeuzes en de manier waarop religieuze plichten worden nageleefd, beïnvloed door het leven, opgroeien, opvoeden, werken, studeren, naar school gaan en ouder worden in Nederland? Worden moslims in Nederland minder streng, strenger, even streng in hun geloof als hun omgeving, en op welke omgeving richten zij zich bij de definitie van hun geloofsbeleving: ouders, familie, werk, vrienden en sociale contacten, de eigen gemeenschap, de Nederlandse samenleving? Wat laten zij los, waar

houden zij aan vast, en waarom? Waar ontstaan verschillen van opvatting in de privé-sfeer, bijvoorbeeld tussen jongeren en ouders, en waar ondervindt men steun?

3.2.1 Acculturatie en sociale integratie vs. religiositeit

Het overnemen van culturele elementen uit de Nederlandse omgeving die de beleving van religiositeit beïnvloeden, wordt samengevat met het begrip *acculturatie*. Zet religie een rem op acculturatie, beïnvloeden acculturatie en sociale integratie de geloofsbeleving en -praktijk? Uit het volgende fragment spreekt het vasthouden aan de religie, ook bij een minder streng navolgen van de geloofsplichten (dit laatste onder andere als gevolg van het voorrang geven aan maatschappelijke participatie en sociaal-economische integratie). De invloed van ouders en sociale omgeving is, naast het morele aspect, een motief voor het behoud van het geloof en het belang dat wordt gehecht aan de geloofspraktijk.

‘Toch moet ik eigenlijk vaker naar de moskee gaan’, zegt Ahmet. ‘Mijn vader is haci, hij is naar Mekka geweest. Uit respect voor mijn vader is het belangrijk dat ik naar de moskee ga. In een stad als Amsterdam zou dat minder belangrijk zijn, omdat de Turken elkaar daar niet allemaal kennen. Maar in deze kleine moslimgemeenschap in Den Bosch is de sociale controle groot. Iedereen kent iedereen en iedereen heeft er zijn plek.’ [...] Ahmet: ‘Door te vasten heb ik moreel wat verdiend. Dat ik niet altijd op tijd heb gebeden, komt uit gemakzucht. Maar twijfel aan Allah en de islam spreekt daar niet uit. Ik heb me aangepast met behoud van mijn eigen geloof en cultuur. Als ik deze bijeenkomst met al mijn naasten zou meemaken zonder te hebben gevast, zou ik mij niet prettig voelen.’ (3 februari 1998, voorpagina tweede katern, interview door Bas Mesters, met Ahmet en Nazan Aydogan; Ahmet (23) werkt sinds een paar maanden als accountant bij Moret, Ernst en Young)

Het volgende fragment contrasteert een traditionele met een ‘moderne’ visie op de islam en geloofsbeleving.

Yusuf Arslan (student mbo elektro/automatisering, 19): ‘Mijn vriend houdt zich vast aan iets wat voor hem in de praktijk al totaal geen betekenis meer heeft – de traditie. Hij kan niet loskomen van zijn familie en vrienden. Ik wel. Ik leef los van mijn omgeving. Ik lees boeken. Ik denk na. Hij en vele anderen niet. Het is moslims aangeleerd dat je niet mag twijfelen aan God, want dan ben je een ongelovige. Toch twijfelt iedereen, maar het is heel moeilijk om dat toe te geven.’

Sinan Ozaybar (17, mavo C op zak en afgelopen jaar ‘even vrij genomen’): ‘Er zijn miljoenen Moslims die bidden in de moskee. Dan moet er toch wel iets zijn?’

Yusuf: 'Ik denk dat moslims straks ook openlijker durven te twijfelen, zoals de christenen in Nederland eerder deden.'

Sinan: 'Dat wil ik niet. De islam moet blijven zoals hij is.'

Yusuf: 'Dat is niet reëel. In Nederland houd je het niet vol om zo te denken. De vrijheid om te zeggen wat je denkt, is hier veel groter dan in Turkije. Je verstand twijfelt, maar je gevoel durft niet, zoals bij veel Turken.'

Sinan: 'Ja dat klopt. Ik leef liever als een hond dan mijn menselijkheid kwijt te raken.'

Yusuf: 'Met menselijkheid bedoelt hij traditie.'

Sinan: 'Niet alleen traditie, ook eergevoel.' (15 juli 1999, *Logboek Delfshaven* door Bas Mesters)

Een veelgehoorde motivatie voor het volgen van plichten, is dat dit een uiting is van kracht (islam is geen teken van zwakte, vrouwen zijn niet zwak of achtergesteld in de islam, geen alcohol drinken is teken van sterkte). Nadruk ligt ook op het 'zichzelf zijn': wel participeren in de Nederlandse samenleving, maar ook geloof behouden. Dit laatste betekent dat maatschappelijke participatie (volgens de uitspraken in interviews) niet leidt tot verandering in geloofsbeleving. Wel is duidelijk dat de sociale dimensie, de sociale controle in de gemeenschap en de opvoeding de uitingen van geloofsbeleving in zekere mate beïnvloeden.

Het minder streng vasthouden aan de geloofsverplichtingen wordt onderbouwd met het argument van de leeftijd ('jongeren is het vergeven, zij hebben nog tijd'):

De drie beschouwen zichzelf als gelovige moslims, die zo nu en dan een fout maken. Dat smokkelen heeft volgens Ahmet met de leeftijd te maken. Met de jaren wordt je je bewuster van het hiernamaals en ga je vaker naar de moskee. [...] Kerim: 'Je moet onderscheid maken tussen een zonde begaan en een verplichting niet nakomen. Seks voor het huwelijk of alcohol drinken is zondig. Aan de ramadan meedoen is een verplichting. Als je die niet nakomt, kun je het achteraf altijd nog inhalen.' [...] De imam toont begrip voor de afwezigheid van de jongeren. 'Vijf maal per dag bidden is het basisfundament van de islam. Dat zou je moeten doen. De jeugd doet dat niet, omdat ze jong, snel, wild en dynamisch is. Ze verschuift het bidden naar later. Dat is van oudsher zo. Ik zal ze daarvoor niet veroordelen. Het komt niet door gebrek aan geloof, maar de wil is te zwak. Het verschil met de meerderheid van de Nederlandse jeugd is dat deze jongens geloven en niet altijd naar de kerk gaan. Nederlandse jongeren gaan misschien met kerst naar de kerk, maar de meerderheid gelooft niet. Bij ons is regel één dat je in God gelooft en in de hemel. Door te bidden bouw je een carrière op, je stijgt in de hiërarchie van het hiernamaals.' (3 februari 1998, interview met Ahmet en Nazan Aydogan, door Bas Mesters, voorpagina tweede katern)

Ook vindt men het argument dat geloof een kwestie is van het individu, van een persoonlijke relatie met God.

Yusuf Arslan (student mbo elektro/automatisering, 19): 'Er zijn veel Turken en Marokkanen die van alles doen dat niet mag, maar die, als God of hun vader ter sprake komen, veranderen in een heilig boontje.'

Sinan Ozaybar (17, mavo C op zak en afgelopen jaar 'even vrij genomen'): 'Zo iemand ben ik ook. Ik wil dat ik leef volgens de Koran. Maar het lukt me niet. De verleidingen in Nederland zijn niet te weerstaan. Daarom ben ik bang voor God. Maar wat ik in het leven doe is mijn probleem. Dat is iets tussen mij en mijn God. Mensen moeten mij niet zeggen dat ik vanwege mijn daden geen moslim ben. Ik ga toch verbranden in de hel. Zij niet.' (15 juli 1999, Logboek Delfshaven, interview door Bas Mesters)

Fatima Elatik (in 1999 Amsterdams gemeenteraadslid voor de PvdA, 26) 'Als ik naar een café ga, gaat dat niemand een moer aan. Ik ben aan niemand verantwoording schuldig, alleen aan mijn Schepper.' (23 oktober 1999, Ineke Jungschleger)

De meeste reportages wijzen op een seculariseringsproces dat zich voltrekt in de privé-sfeer van allochtone jongeren. Zo kijkt de vrouw van het geïnterviewde stel uit het geciteerde artikel van 3 februari 1998, thuis naar de Nederlandse soap 'Onderweg naar morgen'. Hun vriend Kerim gaat in zijn vrije tijd naar een Amerikaanse thriller. In deze sfeer is sprake van een positieve identificatie met het entertainmentaanbod van 'westerse' media. Maar tegelijkertijd is toegang tot media uit het herkomstland en niet-westerse internationale media een belangrijke factor in de betrokkenheid bij de politieke situatie in het herkomstland en bij internationale politieke kwesties. Bijvoorbeeld, in hetzelfde artikel worden op de tv in de kantine van de moskee in Den Bosch die Ahmet en Kerim bezoeken, beelden getoond van Erbakan, de leider van de Turkse Welvaartspartij, die door het constitutionele hof van Turkije is verboden vanwege staatsontwrichtende, fundamentalistische uitlatingen. Uit de berichtgeving rond de pro-Palestina demonstratie in 2002 blijkt ook dat de tv uit herkomst- en islamitische landen een grote rol speelt bij de identificatie met internationale politieke issues binnen de moslimgemeenschap in Nederland (voor een analyse van de politieke dimensie, zie §3.6).

Een interview met bestuursleden van Towards A New Start (TANS), een organisatie van succesvolle jonge Marokkanen die discussiëren over beeldvorming en religieuze thema's, laat een positieve benadering van acculturatie van allochtone jongeren zien. De uitspraken van de jongeren wijzen op individualisering en maatschappelijke ambitie, maar ook op de positieve rol van etnische solidariteit en steun van en aan familie. Er wordt niet zozeer gesproken over geloofsbeleving, alsook over ambities

en prestaties in werk en opleiding, en het overtuigen van werkgevers van hun kwaliteiten. Hier blijkt dat de keuze ten opzichte van de islam ook wordt beïnvloed door de beeldvorming in het publieke debat.

‘We ontkennen de problemen niet’, zegt Mohamed el Achkar. ‘Maar we willen ze anders benaderen. De media zijn, net als de overheid, altijd gericht op overlast als het om Marokkanen gaat.’ Toch is er de afgelopen twee jaar veel aandacht besteed aan het succes van de Marokkaanse meisjes (verwijzing naar rapport van het Sociaal Cultureel Planbureau). Sana’s ogen schieten vuur als ik dat zeg. ‘Dat heeft weer zo’n lekker-puh gehalte.’ Hoezo? ‘De islam stelt de meisjes achter, maar ze ontworstelen zich. Lekker puh, zie je wel, de islam redt het niet. Terwijl islamitisch zijn helemaal geen achterstelling hoeft in te houden.’ De meisjes hebben betere schoolresultaten omdat ze strakker worden gehouden, geeft ze toe. ‘Als je toch weinig anders kan doen dan thuiszitten, heb je alle tijd om je huiswerk te maken.’ (12 december 1998, door Ineke Jungschleger; hier geciteerd Mohamed el Achkar, 25, civiel ingenieur, organisatieadviseur en voorzitter van tans, en Sana el Fizazi, 24, consulente bij de Sociale Dienst in Rotterdam en bestuurslid van TANS).

De verdediging van de eigen culturele en religieuze identiteit speelt een belangrijke rol, ook in andere interviews met hoger opgeleide Marokkanen.

‘Begrip kweken voor mijn cultuur is mijn mission in life. Ik leg graag uit. Het is verbazend hoe weinig mensen, op het niveau waar ik werk, van de islam weten.’ (24 december 1999, interview met de Marokkaanse Sana Mehadi (23), kandidaat notaris, in haar ouderlijk huis, door Mirjam Schöttelndreier).

3.2.2 Hoofddoekjes

Acculturatie is niet per se een rechtlijnig proces. De voorbeelden uit een achtergrondartikel met de titel ‘Hip met hoofddoek’ laten zien dat ook het dragen van een symbool van religieuze identiteit samen kan gaan met het volgen van de ‘westerse’ mode. Mode en taal (jeugdcultuur) zijn terreinen waar wederzijdse beïnvloeding en een creatieve ‘onderhandeling’ van identiteiten mogelijk is; hierover publiceert *de Volkskrant* meerdere artikelen.

De hoofddoek als instrument van acculturatie of emancipatie (het naar buiten mogen treden met de bescherming van de hoofddoek) wordt niet vaak door vrouwen zelf genoemd, eerder door mannen (het eerste fragment uitgezonderd). Het beeld van de hoofddoek als een teken van onderdrukking wordt wel door de moslima’s tegengesproken.

‘Veel islamitische vrouwen kunnen met een hoofddoek op makkelijker de openbare ruimte betreden. De hoofddoek is voor hen een wapen in de strijd

voor bevrijding, en niet, zoals veel Nederlanders nog denken, een teken van onderdrukking.’ Dat zegt O. Noor, voorzitter van de Landelijke organisatie Arabische vrouwen. [...] (4 maart 1999, Mirjam Schöttelndreier)

‘Sommige mensen beweren dat vrouwen volgens de islam thuis moeten blijven. Ik ben daartegen. Vrouwen moeten juist participeren. Nederlanders zien de hidjab (de hoofddoek) als het teken van een traditionele vrouw die binnenblijft. Maar het is precies andersom. De vrouw die binnenblijft, draagt geen hoofddoek. Een gesluierde vrouw is vrij deel te nemen aan het maatschappelijk verkeer. Ze is benaderbaar. Zo beschouwd zouden Nederlanders een moslimvrouw die een hoofddoek draagt, eigenlijk als iets positiefs moeten beschouwen, een teken van de wil tot integratie met behoud van geloof.’ (31 juli 1999, interview met Khalet Chouket (29) correspondent vanuit Rotterdam voor Arabische kranten in Beirut en Londen, door Bas Mesters)

Fenna Ulkichi (29, Marokkaanse Vrouwenvereniging) denkt wel na over de hoofddoek, ‘het hoort, dat hebben we met onze opvoeding meegekregen’, maar ze is ‘er nog niet aan toe’. Ze praten vol respect over de meisjes die er een dragen. ‘Ik hoor wel eens: wat zielig, het is zo warm!’ zegt Maimouni. ‘Dan denk ik: waar heb je het over? Die vrouwen zijn echt niet zo zwak en zielig.’ (23 oktober 1999, door Ineke Jungschleger).

Zo wordt het dragen van de hoofddoek gezien als een teken van deugdelijkheid, en wordt bevestigd dat bij het niet dragen van een hoofddoek een vrouw meer bloot staat aan controle van ouders of kritiek van mannen.

Maar Samira Maimouni van de Marokkaanse Vrouwenvereniging zegt: ‘Als ik een hoofddoek had gedragen, hadden mijn ouders me, denk ik, meer losgelaten dan nu het geval was. Ze verwachten dan dat je minder dingen doet die niet mogen.’ Haar collega Ulkichi: ‘Ik merk dat ik bij sommige mannen meer respect zou hebben afgedwongen als ik een hoofddoek had gedragen.’ (23 oktober 1999, door Ineke Jungschleger).

3.2.3 Generatieverschillen

Uit de beschrijving van de religiositeitbeleving van eerste generatie Moslims in Nederland komt een ander beeld naar voren. In artikelen die vooral gaan over de geloofspraktijk en gebedsruimtes wordt een in zichzelf gekeerde (niet geacculturerde) groep met een lage maatschappelijke participatie voorgesteld.

A. Najib, directeur Multicultureel Instituut Utrecht: De school zou meer tijd moeten uittrekken voor die ouders, vindt hij. Toch treft ook een deel van de

Marokkaanse ouders blaam. 'Je hebt er die de hele dag in de moskee rondhangen.' (8 mei 1998, interview door Esther Bakker)

Mohammed Arough (68) was de eerste Marokkaan die een huiskamermoskee in Utrecht begon. [...] 'De arbeiders uit het Rifgebergte waren moslim, maar konden niet vertellen wat dat inhield. Ze praktiseerden het alleen.' Begin jaren tachtig groeide de belangstelling voor de islam. Ontslagen Marokkanen van de eerste generatie hadden de tijd en de leeftijd om meer naar de moskee te gaan. Het bleek één van de weinige plaatsen waar zij mensen konden ontmoeten. (4 april 1998, door Bas Mesters en Henk Muller)

Het grote verschil tussen deze eerste en de tweede generatie die in Nederland opgroeit is het opleidings- en emancipatieniveau. De ouders verwachten eigenlijk nog dat hun dochters zo snel mogelijk trouwen: van een dochter die eerst wil studeren en een goede baan wil vinden, vrezen de ouders afvalligheid van de traditionele waarden. Bijvoorbeeld op het gebied van partnerkeuze, zoals in onderstaand fragment beschreven.

De sociale controle onder Marokkanen is groot en juist omdat iedereen op elkaar let, helpt het ook als er meer voorbeelden komen van gestudeerde dochters met goede banen die toch de traditionele waarden niet afvallen. 'Het wordt minder eng voor onze ouders', zegt Rahma. Midden twintig zijn en niet getrouwd kan nog binnen deze waarden passen. Trouwen met een niet-moslim absoluut niet. Althans niet voor een vrouw. Volgens de Koran is het een man toegestaan te trouwen met een 'bezitster van het boek', dat wil zeggen een joodse of christelijke vrouw. Een vrouw niet. De jonge vrouwen die dit trotseren worden uitgestoten door de Marokkaanse gemeenschap. 'In het netwerk van TANS zijn verschillende meisjes die een Nederlandse vriend hebben' zegt Mohamed. 'Bij ons wordt daar niet met scheve ogen naar gekeken.' Maar een 24-jarige Marokkaanse in Amsterdam die met haar familie heeft moeten breken omdat ze een Nederlandse vriend heeft over leeftijdgenoten: 'Ze kijken juist wél heel erg naar je, want iedereen heeft het erover. Ze vragen altijd: hoe zwaar is het? [...] Als je kiest voor een Nederlandse man, ben je je familie kwijt.' (12 december 1998, interview met bestuursleden van de stichting TANS, door Ineke Jungschleger. Hier geciteerd: Rahma el Hanoufi, 22, derdejaars studente Hoger Economisch en Administratief Onderwijs en Mohamed el Achkar, 25, civiel ingenieur en organisatie-adviseur).

3.3 *Religieuze praktijk en manifestatie van religiositeit in publieke sfeer*

Bij de consequentiële dimensie ligt de nadruk op het manifesteren van het geloof en geloofssymbolen in de publieke sfeer. Het dragen van hoofddoekjes is hiervan een

goed voorbeeld: het kan tegelijkertijd een uiting zijn van individuele geloofsbeleving en van een bewuste manifestatie van een symbool van religieuze identiteit (het uitdragen van overtuigingen uit de privé-sfeer in de publieke sfeer). Op een soortgelijke manier is het gebed (en de gebedsruimte) niet alleen een geloofspraktijk, maar wordt dit ook gezien als een symbool van identiteit. Andere rituelen zoals feestdagen worden in de *Volkskrant* hoofdzakelijk beschreven of uitgelegd op anekdotische wijze, maar de problematiek van het publiek manifesteren van de religieuze identiteit vormt een reden voor discussie.

3.3.1 *Gelijke behandeling of uitzondering?*

Bij de discussie over de consequentiële dimensie van religiositeit krijgen moslims in Nederland te maken met de keuze tussen een beroep doen op gelijke behandeling of een uitzonderingspositie bedingen. Dit dilemma vormt een onderliggend thema in de uitspraken en discussies over religieuze identiteit.

In het betoog van allochtone actoren blijkt dat een deel van de Turken en Marokkanen, met name de eerste generatie en een deel van de tweede generatie, vasthouden aan het scheiden van mannen (of jongens) en vrouwen (of meisjes) in sommige sferen van het openbare leven, bij sport maar ook op school. Ook religieuze voorschriften worden in ere gehouden, zoals het alcoholverbod. Wat hier de meeste aandacht krijgt, is het feit dat allochtonen een uitzonderingspositie in willen nemen: zij doen in dit opzicht geen beroep op gelijke behandeling, omdat gemengd sporten, gezamenlijk douchen, naar school gaan, et cetera in Nederland de norm is.

U. Kabaktepe, woordvoerder van de islamitische beweging Milli Görüs, vindt clubs als *Turkiyemspor* nodig. Turkse jongens worden volgens hem gepest als ze niet naakt in een groep willen douchen, wat de Koran verbiedt, of weigeren om bier te drinken na de wedstrijd. Kabaktepe: 'Een geïntegreerde vereniging is beter. Maar zolang jonge Turken zichzelf niet kunnen zijn, is het voor hen noodzakelijk om bij een eigen club te voetballen. Het houdt ze van de straat; daarom is Milli Görüs ook sponsor van *Turkiyemspor*.' (4 september 1998)

Ditzelfde geldt voor een vraagstuk dat in 1999 ontstond, toen moslimmeisjes in een openbare school vroegen om een lokaal voor het bidden tijdens de pauze, en de school dit verzoek afwees. Het kunnen praktiseren van de geloofsrituelen op school wordt door een briefschrijver in het onderstaande fragment verdedigd op grond van het beginsel van gelijke behandeling: als dit verzoek werd afgewezen, waarom houdt de school dan wel rekening met het christelijk geloof?

Wat heeft het Caland Lyceum te verliezen dat het aan islamitische leerlingen niet de gelegenheid wil bieden om in de pauze 'islam te doen' zoals dat heet, en hen daarvoor een ruimte ter beschikking te stellen? Ons onderwijssysteem houdt vanzelfsprekend rekening met de rituelen van de christelijke godsdienst.

Zo vanzelfsprekend dat we er misschien niet eens meer bij stilstaan. [...] Het beschikbaar stellen van een ruimte waar leerlingen geheel buiten de verantwoordelijkheid van de school hun gebeden kunnen doen, betekent geenszins dat de school daarmee minder openbaar zou zijn of het principe van de scheiding van kerk en staat zou aantasten. (18 december 1999, *Geachte redactie*)

Hoewel met name autochtonen de eis van de meisjes dus verdedigen, zien juist sommige allochtonen het gevaar. Columnist Kader Abdolah beschrijft inwilliging van deze eis als het geven van de vrije hand aan bepaalde (orthodoxe) interpretaties van islam en mogelijk fundamentalisme.

Dat is ook een beetje mijn probleem. Hoewel ik er niets mee te maken wil hebben, word ik er toch bij betrokken. Neem nu de artikelen in de Volkskrant: – Bidden doen we thuis, niet hier op school. – Is het verstandig als openbare scholen aan islamitische leerlingen de gelegenheid bieden in de pauze in een apart lokaal te bidden? Mijn eerste reactie was meteen: niet doen. Het gaat niet om het bidden. Er schuilt iets anders achter. Fanatisme zoals ik dat ken van de imams in mijn land. De dag daarop stond het volgende commentaar in de krant: ‘Het is niet verstandig van rector Dorsman om geen gelegenheid te geven aan een kleine groep islamitische meisjes op school te bidden in een leegstaand lokaal [...] En het blijft onverstandig om een diepgevoelde, gemakkelijk te realiseren wens van een groep leerlingen niet in te willigen.’ Het gaat niet om een leeg lokaal. Wie nu om een leeg lokaal vraagt, wil een muur trekken tussen zichzelf en de ander. Of de Volkskrant het zich realiseert of niet, ze wil het probleem niet recht in de ogen kijken: de krant simplificeert het probleem. Die goede, gelovige meisjes trekken het zwaard van de islam op de Amsterdamse school om iets anders te bewerkstelligen. Maar wat? Identiteit, dat was het eerste woord dat viel. Noch de Volkskrant, noch de rector kan een juist antwoord op die historische vraag van deze slimme meisjes geven. Als de rector hen een leeg lokaal aanbiedt, dan moet de rest van de rectoren van het land ook een leeg lokaal voor de andere opstandige meisjes beschikbaar stellen. En als ze van de rector op school niet mogen bidden, doen ze het wel op de stoep. En de volgende dag staan ze met koppen in *De Telegraaf*. Identiteit dus. De jonge generatie accepteert niet meer dat ze als tweederangs burgers wordt gezien. Ze zijn geen gastarbeiders meer, maar Nederlanders. Over de vraag van die meisjes moet goed worden nagedacht, anders zullen de imams uit Saudi-Arabië ons de wet dicteren. (20 december 1999, Kader Abdolah)

Tegenstanders van allochtone (in dit geval Iraanse) achtergrond blijken dus soms feller gekant tegen symbolen van islamitische identiteit op school en op het werk dan autochtone briefschrijvers. Dit is ook te zien in andere commentaren (zie § 3.2).

Niet voor alle religieuze plichten en niet door iedereen wordt overigens een uitzonderingspositie bedongen.

Niet eten blijkt een redelijk makkelijke opgave tijdens de eerste dagen van deze winterse ramadan. De dagen zijn kort en de onthoudingsperiode dus ook. Er zijn andere geloofsverplichtingen die de jonge moslims zwaarder vallen. Bidden bijvoorbeeld, vijf keer per dag. 'Ik bid niet als ik werk', zegt Ahmet. 'Dit is mijn eerste baan. Ik ben een van de weinige Turken in dienst bij Moret Nederland. Ik wil me waarmaken. Ik riskeer niets, al heeft niemand gezegd dat ik niet zou mogen bidden.'

Nazan (21, verkoopster) bidt ook niet op het werk. 'Ik zou rond vier uur pauze moeten nemen. Dat willen ze vast niet hebben. Op dat tijdstip moeten we in de winkel alles weer netjes in de schappen leggen. Ik heb het eigenlijk niet eens overwogen. Ik kan toch niet tegen een klant zeggen: Een ogenblikje, ik ben zo terug. Ik moet even bidden.' (3 februari 1998, interview met Nazan Aydogan (23) verkoopster bij kledingketen Zij, en Ahmet Aydogan (23) accountant bij Moret Ernst en Young, door Bas Mesters)

Op het werk geven veel allochtone vrouwen voorrang aan hun sociaal-economische carrière boven hun geloof, en mogelijk speelt hierbij ook mee dat zij weinig kunnen inbrengen tegen de werkgever.

Nazan draagt geen hoofddoek. Dat kan in een modezaak niet, vindt ze. Je moet er als verkoopster verzorgd uitzien. 'Als ik op een kantoor werkte, waar ik geen contact met klanten had, zou ik me wel bedekken. Ik vind bedekte vrouwen mooi. Maar zolang ik nog carrière wil maken, kan ik het beter niet doen.' (3 februari 1998, interview met Nazan Aydogan (23) verkoopster bij kledingketen Zij, door Bas Mesters)

Voorzitter Noor (van de Landelijke Organisatie Arabische vrouwen) komt uit Egypte, studeerde in Nederland, en is getrouwd met een Nederlandse man. Vier jaar droeg ze een hoofddoek. Lachend: 'Ten eerste tegen de kou'. Ook zocht ze 'bescherming' tegen de vreemde buitenwereld. 'Met een hoofddoek ben je minder met je uiterlijk bezig.' Toen ze een baan zocht, deed ze haar hoofddoek weer af. 'Ik wilde niet dat een stukje textiel mijn integratie in de weg zou staan.' (4 maart 1999, door Mirjam Schöttelndreier)

Rita Sahmi (20) draagt graag een hoofddoek 'Om te laten zien dat ik islamitisch ben.' Tijdens haar werk als caissière bij Dirk van den Broek, mag ze geen hoofddoek dragen. 'Dat vind ik erg. Maar je moet toch ergens werken?' (4 maart 1999, door Mirjam Schöttelndreier)

3.3.2 Hoofddoekje in de rechtbank

In mei 2001 wordt een publieke discussie gevoerd over het dragen van hoofddoekjes in het rechterlijk ambt naar aanleiding van een klacht van een Turkse vrouw, Ayse Kabaktepe, wier sollicitatie stukliep omdat zij als rechtbankgriffier een hoofddoek wilde dragen. De discussie wordt geleid door de tegenstanders van de hoofddoek, rechtswetenschappers Ashfin Ellian en Paul Zoontjes.

De hoofddoek is voor de drager de uitdrukking van het behoren tot een islamitische geloofsgemeenschap, maar dikwijls ook, in toenemende mate zelfs bij jonge vrouwen, van een eigen culturele identiteit. [...] Voor ons staat vast dat het dragen van een hoofddoek uiteindelijk berust op een keuze van het individu. Het is geen met de aard van het islamitisch geloof strikt samenhangende zaak, in de zin dat iemand van haar geloof afstand doet als zij het hoofddoekje niet draagt. [...] Op grond van het in Nederland geldende constitutionele beginsel van scheiding van kerk en staat dienen magistraten vrij van zichtbare theologische of ideologische elementen in de rechtszaal te verschijnen. [...] Indien de hoofddoek gebruikelijk wordt zal dit een impliciete keuze betekenen voor een bepaalde interpretatie van de islam. Daardoor zal bij de burgers de schijn van partijdigheid worden gewekt. En dit is in strijd met de rechten van de mens. (9 mei 2001, Ashfin Ellian en Paul Zoontjes, *Forum*)

Een andere wetenschapper, Wouter de Been, verdedigt het dragen van de hoofddoek in de rechtszaal, deels met hetzelfde juridische argument: de scheiding van kerk en staat.

Kort gezegd: pluriformiteit is niet een bedreiging, maar juist een voorwaarde voor neutraliteit. Een hoofddoek in de rechterlijke macht is daarom niet een teken van partijdigheid, maar juist van onpartijdigheid, van openheid voor alle gezichtspunten die Nederland rijk is. Maar hadden Ellian en Zoontjes niet aangetoond dat de hoofddoek slechts een facultatief element is van het islamitische geloof? Nee. Om te kunnen beweren dat de hoofddoek niet een essentieel element is van de islam, moeten de twee rechtsgeleerden zich mengen in het interne theologische debat van de islamitische wereld. De scheiding tussen kerk en staat betekent echter ook dat de staat zich niet bemoeit met de geloofsopvattingen van haar burgers. De staat kan niet afkondigen wat de juiste interpretatie is van een religieuze traditie. Als vrouwen oprecht geloven dat de islam het dragen van een hoofddoek voorschrijft, dan zit er niet veel anders op dat te accepteren. (16 mei 2001, Wouter de Been, *Forum*).

In de discussie worden in totaal vijf artikelen tegen en vier voor het dragen van hoofddoekjes gepubliceerd in *de Volkskrant*. Tegen het argument van de verloren neu-

traliteit bij het dragen van een hoofddoek in de rechtszaal brengen briefschrijvers het volgende in:

Zij vindt dus dat de neutraliteit van iemand afhankelijk is van diens kleding. Aan een vrouw met een hoofddoek kun je zien dat ze moslim is. Maar aan een vrouw met een ander geloof niet. Wie zegt mij dat zij wel neutraal is, en haar geloof niet mee laat spelen? (26 mei 2001, ingezonden brief, N. Van Bergen, reagerend op andere brief)

Het idee dat een inschatting van de onpartijdigheid van een rechter op diens uiterlijk gebaseerd kan worden is belachelijk. Nederland dient een land te zijn waar men op zijn resultaten wordt beoordeeld en niet op zijn uiterlijk. Iemand is onschuldig aan een bepaald vergrijp, tenzij het tegendeel bewezen wordt. Bepaalde mensen schijnen kennelijk te denken dat meisjes met hoofddoek bij voorbaat al schuldig zijn aan partijdigheid. Wat treurig. Als de huidige controlemethodes van objectiviteit van rechters plotseling ontoereikend zijn als de rechter in kwestie iets op zijn of haar hoofd zou hebben, dan is het treurig gesteld met dit controlesysteem. Dan dient dit controlesysteem grondig gereviseerd te worden en niet de toegang tot het rechterlijke ambt alleen voor mensen zonder bepaalde uiterlijke kenmerken gereserveerd zijn (26 mei 2001, ingezonden brief, Araaf Razab-Sekh).

Een andere briefschrijver verdedigt de zichtbare neutraliteit van de rechterlijke macht die volgens hem volstrekt helder is geregeld.

Niemand heeft immers tot dusverre ter discussie gesteld dat ook praktiserende moslims tot de rechterlijke macht zouden moeten kunnen toetreden. Waar de discussie wel over gaat is de vraag of en zo ja in hoeverre die allang aanwezige pluriformiteit ook voor de justitiabele zichtbaar mag worden gemaakt. (26 mei 2001, ingezonden brief, R.G. Leether)

De klacht van de Turkse vrouw werd behandeld door de Commissie Gelijke Behandeling en gegrond bevonden: zij mocht van de commissie de hoofddoek dragen in de rechtszaal. Ellian en Zoontjes schrijven daarop een opiniestuk waarin zij spreken over de voor sommigen *politieke* betekenis van de hoofddoek:

De hoofddoek is symbool van waarden waarover soms bloedige strijd in de islamitische wereld wordt gevoerd. Dat heeft niet alleen met de situatie in landen als Egypte of Iran te maken, maar vindt zijn oorsprong in de geloofscultuur van de islam. Een scheiding tussen kerk en staat bestaat in de islamitische wereld veelal niet. In Nederland zien we de sporen van de door theologische én politiek-maatschappelijke opvattingen gevoede strijd. De hoofddoek wordt door

sommigen in verband gebracht met een traditionele machtsrelatie, die op een strenge interpretatie van zedelijkheid, vroomheid en geluk is gebaseerd. Anderen, zoals nieuwkomers, kunnen haar associëren met geloofsonderdrukking of politiek misbruik in het land van herkomst. In deze context wordt aan het toelaten van de hoofddoek in de rechtszaal een, in de ogen van sommige burgers, politieke dimensie toegevoegd aan het rechterlijk bedrijf. Is de verwevenheid van politiek en religie ook niet de reden dat de discussie over de hoofddoek moeizaam verloopt? [...] Daarom zijn, voor het behoud van de pluraliteit, voor iedereen gelijk geldende wetten en grondbeginselen van belang. De multiculturele samenleving is een samenleving van conflicten. Daarin moet de macht die de conflicten moet beslechten, in staat worden gesteld om voor het oog van de burgers boven de conflicten te staan (2 juli 2001, Ashfin Ellian en Paul Zootjes)

Een redactioneel commentaar relativeert de discussie als volgt en verdedigt de beslissing van de Commissie:

Een toga met een hoofddoekje: dat wordt niet gezien als een afwijking van het uniform, maar als een botsing van uniformen. Toch is er van zo'n botsing in feite geen sprake. [...] Neutraliteit, onzijdigheid, oordelen zonder aanzien van personen, zelfs de scheiding tussen kerk en staat: alles waarnaar de toga verwijst ligt veilig besloten in onze grondwet. Een hoofddoekje zit daarbij niet in de weg. Sommige dogma's wel. (7 juli 2001, ongesigneerd).

3.4 Islamitische scholen

In september 1998 vindt een Kamerdebat plaats over een aanvraag voor oprichting van een islamitische school voor voortgezet onderwijs. De Kamer wijst het verzoek in oktober 1998 af. Naar aanleiding van dit debat geeft *de Volkskrant* veel ruimte aan de voorstanders waaronder personeel en leerlingen van islamitische scholen. De redactie van *de Volkskrant* schrijft ten gunste van de vrijheid van islamitisch onderwijs. Maar daarnaast worden ook allochtone deskundigen geïnterviewd die grote vraagtekens bij de islamitische scholen plaatsen. Bovendien verschijnen in 1999 enkele negatieve berichten over de scholen naar aanleiding van onderzoek van de Onderwijsinspectie (*Islamitische basisscholen oogsten kritiek*, 26 maart 1999). In 2001 publiceert *de Volkskrant* naar aanleiding van een BVD-onderzoek een aantal overwegend positieve reportages die de kritiek van VVD en D66 op de islamitische scholen gedeeltelijk trachten te weerleggen.

In de discussie over islamitische scholen zijn dus vanaf het begin posities voor en tegen te onderscheiden. De artikelen die het bestaansrecht van islamitische scholen verdedigen, zijn gedurende 1998-2002 ruim in de meerderheid (ongeveer drievierde), ten opzichte van artikelen die kritiek leveren (ongeveer eenvierde). Maar standpun-

ten tegen islamitische scholen, die in 1999 en 2001 in bescheiden mate zijn vertegenwoordigd, treden meer op de voorgrond in 2002. De discussie wordt aangewakkerd door een reportage over conservatieve moslimscholen die in februari 2002 wordt uitgezonden door het actualiteitenprogramma *Nova*. In de uitzending wordt ook staatssecretaris van Onderwijs Karin Adelmund geïnterviewd. Een kritisch commentaar door columnist Ronald Plasterk:

‘Ik haat dat type onderwijs!’, was de reactie van de verantwoordelijke bewindspersoon Karin Adelmund op een *Nova*-reportage over conservatieve moslimscholen. Nu was de reportage ook uiterst suggestief. De commentaarstem leek op die van voormalig ombudsman Frits Bom: ‘Maar er is meer! Wij van ons team wisten de hand te leggen op documenten waaruit blijkt dat deze lieden [...]’, etc. Dit vergezeld van suggestieve beelden. Als je goed keek wat er werkelijk aan de hand was, dan ging het eigenlijk over vrijwel niets. Zo zou er steun voor het moslim onderwijs komen vanuit Saudië Arabië. Dat mag toch? Het katholieke onderwijs steunt op Rome, dat ligt toch ook niet in Nederland? De pauselijke nuntius bemoeit zich ook met Nederlands onderwijs. Een jaar of vier geleden werd een Rooms katholieke hogeschool in Utrecht door Rome gedwongen een einde te maken aan het subsidiëren van het lesbisch dispuut Sappho. Adelmunds commentaar op buitenlandse islamieten, ‘Ik wil niet dat ze bij onze kinderen komen’, zou hier evenzeer toegepast kunnen worden. Dan was er het bezwaar dat islamscholen hun kinderen bepaald gedrag voorschreven. Zo mochten ze bepaalde kinderprogramma’s op televisie niet zien. Maar ik heb mensen in de straat die geen tv thuis willen hebben, omdat de filosofie van hun Vrije School dat verbiedt. Die leer gaat terug op de racist Rudolf Steiner. Er zouden op die moslim-scholen mensen rondlopen met ‘anti-westerse denkbeelden’. Op mijn school liepen vroeger mensen rond met communistische en anti-kapitalistische denkbeelden (en dat was nota bene een rk-school)! [...] Eigenlijk niets aan de hand dus. We zijn in Nederland langzamerhand niet meer gewend dat mensen echt geloven wat ze geloven. [...] Ondertussen kopt het ochtendblad de Telegraaf met: ‘Moslim scholen bron van haat’. (22 februari 2002, Ronald Plasterk)

Een week daarvoor werd een nieuw BVD-rapport gepubliceerd met de titel *De democratische rechtsorde en islamitisch onderwijs* dat de reden voor alarm eerder lijkt af te zwakken. Hieronder een samenvatting van de informatie uit het rapport.

De BVD deed onderzoek naar signalen dat op sommige moslimscholen haat wordt gekweekt tegen de westerse samenleving. Daarvan is op de meeste scholen geen sprake, aldus het rapport. Wel wordt behoud van de eigen etnische en/of religieuze identiteit nagestreefd, maar dat is op sommige christelijke scholen niet anders. Het onderzoek concentreerde zich op de 32 islamitische basis-

scholen (met zesduizend leerlingen). Met name drie buitenlandse organisaties laten zich in met het islamitisch onderwijs. Dat zijn de particuliere Saoedische stichting Al Wafq, de Libische overheidsorganisatie World Islamic Call Society, en de Turkse overheidsorganisatie Diyanet. Volgens de BVD wordt de invloed van Al Wafq overschat. De stichting bemoeit zich nauwelijks met de inhoud van het onderwijs en heeft haar financiële steun teruggeschroefd. Al Wafq helpt vooral Marokkanen bij het oprichten van scholen, waarna de banden vaak verwateren. Al Wafq is bovendien niet anti-westers genoeg om radicale moslims aan te spreken. Ook de World Islamic Call Society, een verlengstuk van de Libische inlichtingendienst, heeft ondanks grote donaties nauwelijks voet aan de grond gekregen. Sinds de leider van de club in 1999 Nederland werd uitgezet, zijn de activiteiten drastisch afgenomen. De Turkse overheidsorganisatie Diyanet lijkt de belangstelling voor de oprichting van islamitische scholen geheel te hebben verloren. Dat geldt trouwens ook voor de Turkse gemeenschap in Nederland. Volgens de BVD probeert Diyanet zelfs te verhinderen dat er een Nederlandse imam-opleiding komt, uit vrees dat er imams komen die de (seculiere) Turkse staat niet welgezind zijn. De BVD vindt de activiteiten van deze groepen schadelijk. Maar een 'minstens zo grote belemmering' voor de integratie vormen volgens het rapport 'enkele personen van radicaal-islamitische signatuur', die zich intimiderend opstellen in de machtige schoolbesturen. Volgens de BVD hebben sommigen ook bestuursfuncties verworven bij de overkoepelende Islamitische Scholen Besturen Organisatie (ISBO). De veiligheidsdienst spreekt de vrees uit dat deze radicale invloeden zullen toenemen naarmate er meer docenten komen met een islamitische achtergrond. Nu zijn de meeste leerkrachten nog autochtone Nederlanders. (21 februari 2002)

Vervolgens werd voor de scholen die genoemd waren in het actualiteitenprogramma, zo vermeldt de Volkskrant, weer een apart onderzoek opgezet van de Onderwijsinspectie naar religieus lesmateriaal, in samenwerking met de Stichting FORUM.

'De inspectie is hier zeer terughoudend in', zegt een woordvoerder. Alleen wanneer er klachten binnenkomen, komt de inspectie in actie. Zo onderzocht de inspectie de website van Amsterdamse basisschool Al Siddieq op extremistische teksten. Dat bleek vals alarm te zijn. De Amersfoortse school Bilal kreeg inspecteurs op bezoek nadat een leerkracht een opripende video had vertoond tijdens het suikerfeest. De onderwijzer werd ontslagen; de inspectie deed het af als een incident. [...] Het ministerie van Onderwijs heeft de inspectie opdracht gegeven uitsluitend de tien basisscholen te onderzoeken die door Nova zijn genoemd. De An-Noer school zou volgens het programma een informatieboekje onder ouders hebben verspreid, waarin werd opgeroepen de kinderen niet naar verderfelijke Nederlandse tv-programma's te laten kijken. Maar dit boekje is nooit de deur uitgegaan, zegt Bijker (intern begeleidster op

de school). ‘De toenmalige directeur is zelfs mede om die reden ontslagen.’
(21 februari 2002)

3.4.1 Juridisch perspectief

In de discussie wordt het beginsel van onderwijsvrijheid (het recht op bijzonder onderwijs) en het beginsel van godsdienstvrijheid opgevoerd. Deze impliceren volgens columnist Jan Blokker en de Volkskrantredactie dat de Onderwijsinspectie zich niet kan bemoeien met het godsdienstonderwijs op school. Wel voegt de redactie hieraan toe dat de ‘vrijheid van godsdienst nooit als vrijbrief kan worden gebruikt voor activiteiten die indruisen tegen de Nederlandse rechtsorde’.

In tal van onderwijswetten zijn voorschriften opgenomen die scholen verplichten de leerlingen op te voeden ‘tot actief en democratisch burgerschap’. Dit staat op gespannen voet met het aanzetten tot haat tegen de westerse samenleving. Het is de taak van de onderwijsinspectie toe te zien op de deugdelijkheid van het onderwijs. In de praktijk komt daar bitter weinig van terecht. [...] De inspectie heeft – daartoe overigens aangemoedigd door het departement – jarenlang zijn kerntaak: toezien op naleving van voorschriften, veronachtzaamd. In plaats daarvan bemoeide de inspectie zich (te) intensief met de didactische aanpak van het onderwijs. (20 februari 2002, *Volkskrant commentaar*)

Het onderzoeksrapport van de BVD met de titel *Democratische rechtsorde en islamitisch onderwijs* wordt door een briefschrijver bekritiseerd als eenzijdig: moslimscholen worden volgens hem eerder verdacht dan andere bijzondere scholen.

Het zal ongetwijfeld waar zijn dat enkele bestuursleden van enkele scholen zich ongenueanceerd uitlaten en als er sprake is van dubieuze financiers moet dit worden onderzocht. De vraag is of dit niet geldt voor katholieke, hervormde, gereformeerde, vrijzinnige en joodse scholen. [...] Door het criminaliseren van de islam zullen de allochtonen met een islamitische achtergrond steeds meer het gevoel krijgen dat bepaalde rechtsbeginselen en verworvenheden van de Nederlandse rechtsstaat niet voor hen gelden (22 februari 2002, *Geachte redactie*)

De gelijke behandeling van alle geloofsgroepen wordt ook door columnist Ronald Plasterk bepleit. Verder beoordeelt hij de respons van de Staatssecretaris van Onderwijs op de *Nova*-reportage (zie boven) als een overreactie.

De verantwoordelijke staatssecretaris dreigt met de inspectie van het onderwijs, terwijl die toe moet zien op de kwaliteit van de gewone lessen, en daar was helemaal geen kritiek op; het ging om de inhoud van de godsdienstlessen, en die is niet de verantwoordelijkheid van de inspectie. [...] De moslimscholen gebruiken het bijzonder onderwijs precies waar het voor bedoeld is: overdragen

van hun geloof en gedachtegoed op hun kinderen. Ik zeg niet dat ik dat leuk vind, maar als je daar bezwaar tegen hebt dan moet je een veel bredere discussie aangaan over de verhouding tussen de overheid en het bijzonder onderwijs. (22 februari 2002)

Deze discussie over de status van het bijzonder onderwijs wordt vervolgens aangewengeld tijdens de verkiezingscampagne door D66. Minister van Boxtel wil zowel de islamitische als christelijke scholen afschaffen en het godsdienstonderwijs buiten school laten geven (8 april 2002). Dit voorstel wordt gepresenteerd als een oplossing in de discussie over witte en zwarte scholen en de segregatie in het onderwijs (berichten over het weren van allochtonen door christelijke scholen). Verschillende briefschrijvers zien wel wat in dit voorstel maar in een ander redactioneel commentaar wordt dit voorstel fel bekritiseerd: D66 'wil iets regelen dat allang geregeld is'.

Ten eerste is het weigeren van leerlingen ook nu al slechts toegestaan als leerling of ouders de grondslag van de school niet onderschrijven. En dan alleen op scholen die hun identiteit angstvallig te bewaken, zoals in streng gereformeerde hoek. Ten tweede is het weigeren van allochtonen regelrechte discriminatie en ook krachtens artikel 1 van de grondwet verboden. [...] Nederland kent al een grote mate van keuzevrijheid, zeker in het basisonderwijs. En juist die keuzevrijheid is een deel van de verklaring voor het ontstaan van witte en zwarte scholen. (9 april 2002)

3.4.2 Opvoedkundig perspectief

Het opvoedkundig perspectief is meer aanwezig aan het begin van de discussie, met name in posities van vertegenwoordigers van de islamitische scholen. De nadruk wordt hier gelegd op de waarde die het islamitische onderwijs heeft voor de ouders die hun kinderen in een religieuze en beschermende omgeving naar school willen laten gaan. De reguliere Nederlandse scholen bieden die bescherming volgens de voorstanders minder, omdat daar andere normen gelden dan thuis, de psychologische afstand tot de school voor de ouders groter is onder andere door gebrekkige taalbeheersing, en leerlingen minder (snel) geaccepteerd worden vanwege hun andere geloof.

Zijn dochter moet op school haar hoofddoek kunnen dragen zonder dat ze problemen krijgt. [...] De [islamitische middelbare] school die Ibn Ghaldoen wil stichten lijkt vooral bedoeld voor de islamitische ouders. 'Een leerling moet even kunnen bidden zonder dat dat raar is.' (4 september 1998, Belgacem Naas, voorzitter van de Stichting Ibn Ghaldoen en initiatiefnemer voor de oprichting van een islamitische school voor voortgezet onderwijs in Rotterdam)

Het islamitisch onderwijs is niet ontstaan uit de behoefte het geloof te verspreiden. Het kwam voort uit onvrede met het reguliere onderwijs en de conflicten over hoofddoekjes, gescheiden gymnastiek en dagelijkse gebeden. [...] Douiyeb heeft niet de ambitie 'de allerbeste school van Nederland' te worden. 'Het belangrijkste is dat kinderen zich hier veilig en thuis voelen.' (5 juli 2001, M. Douiyeb, bestuurslid Salah Eddin el Ayyoubi school in Helmond)

Over de vraag of de contacten met de ouders echt zo goed zijn, verschillen de meningen overigens. Volgens een woordvoerder van de koepelorganisatie Islamitische Scholen Besturen Organisatie, R. Bal, zou er veel gebaat zijn bij een meer actieve participatie van islamitische ouders bij het onderwijs van hun kinderen: 'mannen komen niet en houden hun vrouwen tegen' [...] 'als vrouwen niet in de maatschappij staan gaat het mis met de opvoeding'. (17 oktober 1998)

3.4.3 Onderwijskundig perspectief

Het zijn vooral de niet-moslim leerkrachten die met succes een versoepeling van regels ter verbetering van de onderwijskundige kwaliteit bepleiten. Ook een bestuurder van een islamitische school bevestigt desgevraagd dat het islamitisch onderwijs streeft naar objectieve kennisoverdracht, maar wel binnen de voorschriften van het geloof.

Tot voor kort waren plaatjes van mensen taboe op de Salah Eddin el Ayyoubi. 'Maar dat is erg lastig als je kinderen wilt leren hun eigen lichaam te herkennen. Dus is die regel versoepeld', vertelt kleuterjuf Fransen. Ook het verbod op muziek is in Helmond gesneuveld. 'Muziek, ritme en zingen zijn belangrijke hulpmiddelen voor de taalontwikkeling. Dus als het in het belang van de kinderen is, worden regels aangepast.' (5 juli 2001, Voorkant reportage bij islamitische basisscholen in Helmond en Rotterdam, door Margreet Vermeulen)

Eigen lesmethoden of -boeken zijn nog niet ontwikkeld. [...] Om te voorkomen dat kinderen plaatjes te zien krijgen van halfblote mensen, vallen docenten vaak terug op boeken die in gereformeerde kring populair zijn. En net als in het gereformeerde onderwijs is de evolutieleer taboe. 'Maar wij vertellen wel dat er een mijnheer Darwin is geweest, die denkt dat de mensen van de apen afstammen', zegt Akbulut. De geschiedenisboekjes worden extra kritisch bekeken. 'Wij willen de kinderen natuurlijk niet bijbrengen dat de kruistochten een goede zaak waren. Of een slechte zaak. Wij willen slechts feitelijke informatie bieden.' (5 juli 2001, M. Akbulut, zakelijk directeur Al-Ghazali school Rotterdam)

Toch vormt volgens de Onderwijsinspectie niet de inhoud maar de opzet van het klassikale onderwijs een belemmering voor het stimuleren van de individuele ont-

plooiing van de leerlingen. Op de scholen wordt aan de groepsidentiteit meer waarde toegekend dan aan het individu (dit kan ook worden gezien als een obstakel bij integratie).

De kinderen gedragen zich opvallend gedisciplineerd. De leraarfiguur heeft in de islam een hoge status. Onderlinge afhankelijkheid en solidariteit worden meer benadrukt dan de individuele ontplooiing. Dat botst wel eens met de eisen van de onderwijsinspectie. De inspecteurs vinden dat er minder klassikaal en spannender les moet worden gegeven. (5 juli 2001, Voorkant reportage bij islamitische basisscholen in Helmond en Rotterdam, door Margreet Vermeulen)

3.4.4 Identiteitsperspectief

Voorstanders van de islamitische school wijzen op de functie van de school in het versterken van de religieuze identiteit en het vergroten van de weerbaarheid van kinderen met een islamitische achtergrond.

Henri Markens, rector van de joodse Maimonides school: Ook hij hoort geregeld het verwijt dat zijn leerlingen te geïsoleerd opgroeien. Markens is ervan overtuigd dat het bijzonder onderwijs dat zijn school vertegenwoordigt, juist gunstig is. 'Ik denk dat versterking van je identiteit goed is, omdat het extra weerbaar maakt. Dat geldt voor ons, en ik zou niet weten waarom dit ook niet voor moslims zou gelden.' (22 september 1998, Amsterdam)

'Ik heb heel goede herinneringen aan deze school. De sfeer was vertrouwd en het was heel prettig dat niemand je op je uiterlijk beoordeelt of kritiek heeft op je hoofddoek. En ik denk dat het voor de ouders handig was dat ze minder hoefden te doen aan onze geloofsvorming.' Ook de voorzitter van de vereniging, dochter van Akbulut is blij dat ze bij haar vader op school heeft gezeten: 'Je weet wie je bent, moslim. Daardoor weet je ook hoe je moet handelen en je gedragen.' Op het Christelijk College Henegouwen 'mist' ze de islamitische sfeer en ze vindt het vervelend dat ze met gymnastiek haar hoofddoek moet afdoen. (17 oktober 1998, interview met oud-leerlinges van Al-Ghazali basisschool Rotterdam)

We willen de islamitische identiteit van de kinderen ontwikkelen zodat ze later zelfstandige burgers worden die zelf keuzen kunnen maken. (5 juli 2001, M. Douiyeb, bestuurslid Salah Eddin el Ayyoubi school Helmond).

Niet-moslim leerkrachten hebben echter ook invloed op het beleid van de school:

Alle dertig islamitische scholen in ons land baseren zich op de Koran. Maar de interpretatie kan hemelsbreed verschillen. Zo was de hoofddoek in Helmond lange tijd verplicht. Totdat de vrouwelijke niet-moslim leerkrachten ontslag dreigden te nemen. De Rotterdamse Al-Ghazali piekert er niet over de hoofddoek verplicht te stellen. 'Dat zou onderdrukking van niet-moslims zijn', vindt M. Akbulut. (5 juli 2001, reportage bij islamitische basisscholen in Helmond en Rotterdam, door Margreet Vermeulen).

3.4.5 Politiek perspectief

Deel van de kritiek die op de islamitische scholen wordt geuit, is de veronderstelde politieke agenda van de besturen van deze scholen.

Z. Arslan, onderwijspecialist bij Forum, vindt Nederland wel heel erg tolerant als het gaat om de oprichting van islamitische scholen. 'Het is onbegrijpelijk dat politici niet vragen naar de politieke agenda van de stichters van deze scholen'. [...] 'De vraag is of we accepteren dat ondemocratische islamitische bewegingen steeds meer greep krijgen op deze scholen, en of burgers daaraan moeten meebetalen. Nee dus. Ik ben tegen islamitische (basis)scholen, bestuurd door conservatieve moslims die eeuwen terug in de tijd willen. Wie haalt het in zijn hoofd om tegen het jaar 2000 jongens en meisje gescheiden te laten zitten? Wat geeft ze het recht vrouwen en homo's minderwaardig te vinden?' [...] Er lijkt nu een islamitische zuil te ontstaan. [...] Arslan: het zuilenmodel is achterhaald. Je hoeft je tegenwoordig niet meer langs die weg te emanciperen. (24 september 1998, Zeki Arslan, Stichting Forum)

In reacties vanuit het bestuur van de scholen zelf wordt verzekerd dat het niet de doelstelling van de scholen is om de islam te verspreiden.

'Wij zijn geen missionarissen. Wij zijn Moslims in Nederland. Vanuit Rotterdam moeten we ook het paradijs kunnen bereiken.' (5 juli 2001, M. Akbulut, zakelijk directeur Al-Ghazali school).

Uit een eerder interview met dezelfde Al-Ghazali school blijkt dat de woordvoerder tegen discussies is over het bestaansrecht van de islamitische school.

Met politiek wil hij niets te maken hebben. 'Ik wil niet meer discussiëren met linkse Turken die tegen onze school zijn, onder het mom dat we de integratie tegenhouden. In wezen importeren zij met zo'n discussie de politieke strijd uit Turkije over een seculiere of een religieuze staat. Zij worden populair over de rug van de islamitische school.' (17 oktober 1998, A. Akbulut, beleidsmedewerker en een van de oprichters van de Al-Ghazali school in Rotterdam)

Een bestuurslid van een islamitische school in Helmond, later ook geciteerd als bestuurslid van de ISBO (Islamitische Scholen Besturen Organisatie), stelt dat er nog veel onterechte vooroordelen zijn over islamitische scholen en dat onderzoeken eerst maar moeten vaststellen wat er wel en niet speelt op de scholen voordat men een oordeel velt.

‘Als er zulke scholen bestaan, moet de BVD ze aanpakken. Maar zolang het verdenkingen zijn, moet de BVD zijn mond houden.’ Garanties dat islamitische scholen geen banden met fundamentalistische groepen hebben, durft niemand te geven. Ook de ISBO, de koepel van islamitische scholen, niet. ‘Er kan altijd een bestuurslid zijn met een achterneef die fundamentalist is. Dat kun je nooit helemaal uitsluiten’, aldus Douiyeb. (5 juli 2001, bestuurslid Salah Eddin el Ayyoubi school Helmond)

Het politieke perspectief keert in alle hevigheid terug in 2002, wanneer staatssecretaris Adelmund reageert op het een reportage van het actualiteitenprogramma *Nova* (zie inleiding §3.4). Politieke organisaties uit islamitische landen zouden niet alleen de islamitische scholen financieel steunen, maar ook de inhoud van het basisonderwijs beïnvloeden. De scholen zouden aanzetten tot ‘anti-westerse haat’ (zie vorig citaat). Echter, het BVD-rapport dat diezelfde week werd gepubliceerd relativeert dit: ‘Er zijn wel contacten met radicale organisaties, maar hun invloed wordt overschat’ (21 februari 2002, zie ook inleiding §3.3). In reactie op de uitzending van *Nova* uiten ouders van de leerlingen hun afwijzing van het radicalisme. Zij zouden hun kinderen onmiddellijk van school afhalen als de aantijgingen klopten (21 februari 2002). Maar de scholen zeggen dat de informatie uit het programma niet op de waarheid berust. In ingezonden brieven naar *de Volkskrant* melden personen die met islamitische scholen hebben gewerkt dat zij geen fundamentalisme zijn tegengekomen (22 februari 2002), en ook minister Van Boxtel verklaart dat ‘ten onrechte het beeld ontstaat dat er niets van de scholen deugt’. (21 februari 2002)

3.4.6 Samenvatting islamitische scholen

Bij een vergelijking van de verschillende perspectieven blijkt dat vooral argumenten die samenhangen met het juridisch perspectief vaak voorkomen (tabel 3.1). Dit gebeurt in 1998 door vertegenwoordigers van islamitische scholen in combinatie met argumenten uit het opvoedkundig perspectief, en in redactionele commentaren die islamitische scholen ondersteunen. In 2001 en 2002 wordt het juridisch perspectief gevolgd in opiniërende artikelen die reageren op rapporten en voorstellen die vraagtekens plaatsen bij de positie van islamitische scholen.

Tabel 3.1 Perspectieven in de discussie over islamitische scholen, 1998-2002

perspectief – argument	aantal keren genoemd
juridisch – vrijheid van onderwijs, godsdienst	11
identiteit – versterkend en emancipatiebevorderend	10
identiteit – integratie belemmerend	8
onderwijskundig – vorm en kwaliteit (godsdienst) onderwijs	8
opvoedkundig/vraag om islamitische scholen bij ouders	7
politiek – gevaar invloed fundamentalistische organisaties	8
totaal	52

Binnen het identiteitsperspectief zijn posities die menen dat islamitische scholen een identiteitsversterkende en emancipatiebevorderende functie hebben in de meerderheid, wij vinden dit met name in 1998-1999 in interviews met vertegenwoordigers van islamitische scholen. Daarentegen komen argumenten over de integratiebelemmerende werking van de scholen minder vaak voor en dan in de discussie sinds 2000 en in 2002. Deze posities worden vooral in de indirecte rede aangehaald, als elders ingenomen door politici en beleidsmakers. Maar ook in een interview met een allochtone leerkracht op een openbare school wordt dit argument tegen islamitische scholen gevonden.

In het opvoedkundig perspectief wordt door vertegenwoordigers van de scholen verwezen naar de positie van islamitische ouders die juist vinden dat hun kinderen gebaat zijn bij dit type bijzonder onderwijs, omdat het hen beschermt en versterkt in hun identiteit (in combinatie met identiteitsperspectief). Perspectieven die informatie geven of vraagtekens plaatsen bij de didactische kwaliteit van het onderwijs komen aan de orde in artikelen over rapporten van de onderwijsinspectie en daaropvolgende reportages in scholen. Dit komt tot uitdrukking in informatie over de vorm van het godsdienstonderwijs en invloed op didactiek, in standpunten die onderstrepen dat in veel opzichten de scholen Nederlands zijn en niet anders zijn dan openbare scholen, en in enkele berichten over de kwaliteit van het onderwijs die te leiden zou hebben onder de gebrekkige organisatie of specifieke opzet van de scholen.

Dit laatste punt krijgt een meer specifieke invulling bij actoren die over islamitische scholen spreken vanuit het politieke perspectief, dat hoewel al in 1998 aanwezig in reactie van een enkele expert, met name in 2002 op de voorgrond treedt naar aanleiding van een tv-uitzending. *De Volkskrant* plaatst hiertegenover niet alleen officiële reacties waarin de bestrijding van radicalisme en van algemene integratiebelemmerende factoren wordt genoemd, maar ook informatie vanuit officiële rapportages, eigen reportages, en columns die het beeld van de islamitische scholen nuanceren. Bij deze laatste artikelen wordt ook weer gesproken over het belang van grondwettelijke vrijheden en van de aandacht voor de organisatie en kwaliteit van het islamitische basisonderwijs.

3.5 Homoseksualiteit

Het publieke debat over homoseksualiteit en de islam is sinds 2001 onlosmakelijk verbonden met het optreden van de Rotterdamse imam Khalil el-Moumni in het actualiteitenprogramma *Nova*.

De voorganger van de Rotterdamse moskee An-Nasr, die als vrij behoudend bekend staat, betoogde donderdag in *Nova* dat homoseksualiteit schadelijk is voor de maatschappij. 'Homoseksualiteit blijft niet beperkt tot de mensen die deze ziekte hebben', aldus de imam. 'Dus als de ziekte zich verspreidt, kan iedereen besmet raken.' Volgens Khalil – die reageerde op het toenemende geweld van Marokkaanse jongeren tegen homo's – wordt de samenleving met uitsterven bedreigd nu homo's mogen trouwen. Tijdens het middaggebed zwakte hij deze beweringen gisteren enigszins af. (5 mei 2001)

De reacties op deze uitspraken vullen gedurende de maand mei de brieven- en opiniëpagina's. Ronald Plasterk geeft in zijn column de analyse dat de media verkeerde verbanden zouden hebben gelegd bij de presentatie van de uitspraken van de imam:

Er was dan ook bij de politiek sprake van een overreactie, door meteen te dreigen met strafrecht en uitzetting. Er is onder sommige Marokkaanse jongeren sprake van onacceptabel gedrag tegen homo's, en de pers wist slim een verband te leggen met de opvattingen van de imams, maar het verband is erg indirect. De gretigheid om de islam hier te veroordelen was wel wat dubieus. (18 mei 2001, Ronald Plasterk)

De imam en zestien moskeeorganisaties bieden excuses aan, maar: 'de excuses hebben alleen betrekking op de maatschappelijk commotie die is ontstaan. El-Moumni blijft bij zijn standpunt dat homoseksualiteit en islam onverenigbaar zijn' (16 mei 2001). Veel actoren nemen stelling. Op het totaal van de artikelen over deze kwestie was de verhouding van standpunten met een islamverdedigende strekking ten opzichte van aanvallende/negatieve posities vrijwel gelijk.

3.5.1 Juridisch perspectief

De regering wil in eerste instantie laten onderzoeken of de imam voor zijn uitspraken kan worden vervolgd op grond van het anti-discriminatiebeginsel. De *Volkskrant* stelt vragen aan opinieleiders en experts over de 'import van intolerantie' en de botsende meningen over de vrijheid van meningsuiting, van godsdienst en het verbod op discriminatie. Dit perspectief komt terug in verschillende reacties, en aan het eind van de affaire in opiniestukken.

Het anti-discriminatiebeginsel vindt steun bij Milli Görüs Nederland. In het volgende fragment specificeert de imam van de Amsterdamse Aya Sofia moskee, onder-

deel van Milli Görüs, dat in de Nederlandse context de Nederlandse wetten gelden omdat moslims in de minderheid zijn, maar ook dat homoseksualiteit in de islamitische wereld zou moeten worden geaccepteerd.¹⁴

‘Niemand is gerechtigd iemand anders de maat te nemen. De islam is ook expliciet over het feit dat daar waar moslims in de minderheid zijn, de wetten van het land waar zij verkeren gerespecteerd dienen te worden. Dat betekent in Nederland het anti-discriminatiebeginsel. Een dergelijke opvatting zou beslist een verrijking voor de islamitische wereld zijn. Homoseksueel gedrag is van alle culturen en van alle tijden. Homo’s worden niet gemaakt, homo’s, bi’s en lesbiennes worden zo geboren. Homoseksualiteit is dus ook geen besmettelijke ziekte.’ (12 mei 2001, Fuat Yavas, imam Aya Sofia moskee, Binnenland)

Aan het begin van de discussie worden reacties gepubliceerd van woordvoerders van de Nederlandse Vereniging tot Integratie van Homoseksualiteit (bekend als COC), die menen dat de uitspraken van de imam een ‘legitimatie van fysiek geweld van allochtonen tegen homo’s’ tot gevolg hebben (5 mei 2001, zie ook §3.5, *Omkeerstrategie*). Met andere woorden, El-Moumni zou aanzetten tot discriminatie en geweld tegen homo’s. Ook Milli Görüs deelt deze visie, maar wenst de beeldvorming over moslims op grond van het incident te corrigeren. Evenals bij het COC speelt ook in de visie van MG op de achtergrond de vraag wie nog meer slachtoffer is van deze uitspraken: in het volgende fragment wordt impliciet gezegd dat El-Moumni het ook voor de andere moslims in Nederland verpest doordat een negatief beeld wordt gecreëerd en mensen kunnen denken dat alle moslims zo zijn, terwijl de imam slechts een ‘achterhoede verdedigt’.

Haci Karacaer: ‘Het ging over het geweld van jonge Marokkanen tegen homo’s. Dat had hij natuurlijk moeten afkeuren. Maar die eikel doet precies het omgekeerde. Terwijl nergens in de koran staat dat je homo’s moet bestrijden of genezen.’ Üzeyir Kabaktepe, coördinator van de Ayasofia: ‘Godsamme, dacht ik, toen ik die uitspraken las. Zitten we hier 35 jaar. De eerste generatie heeft nooit Nederlands geleerd, de tweede helft heeft geen opleiding gehad en nu de derde eindelijk geïntegreerd raakt en de vierde straks echte Nederlanders zullen zijn, krijg je dit. Gooit zo’n man olie op het vuur, en schept daarmee een basis voor geweld. Die man verdedigt een achterhoede. Moslims in Nederland horen mensen van elke kleur en geaardheid te accepteren.’ (12 mei 2001, interviews met woordvoerders van Milli Görüs Amsterdam, door Bert Wagendorp)

De grenzen van de toepasbaarheid van het non-discriminatiebeginsel op de uitspraken worden in andere reacties en latere opiniestukken ook onderwerp van debat: kan het geven van een mening gelijk worden gesteld met aanzetten tot haat en geweld jegens homoseksuelen? Het onderscheid tussen ‘woorden en daden’ wordt bena-

drukt, bijvoorbeeld in een uitspraak van een woordvoerder van de Vereniging van christelijke homo's en lesbiennes: 'Zolang deze imam zich niet schuldig maakt aan opruiende uitlatingen, zie ik hem niet snel voor de rechter verschijnen' (5 mei 2001). De grenzen tussen vrijheden en anti-discriminatiebeginselen worden ook verwoord in een opiniestuk van Anet Bleich tegen het einde van de discussie, waarin respect voor de mensenrechten als universele oplossing voor dilemma's van vrijheid vs. strafbaarheid wordt voorgesteld.

Als mensen menen dat ze op grond van hun religie op bepaalde tijdstippen moeten bidden of vasten of zich op een bepaalde manier moeten kleden, ook in de publieke ruimte, is dat hun volste recht; ze doen daar niemand kwaad mee. De ellende begint waar gelovigen aan hun godsdienst argumenten ontleen om anderen te discrimineren. Een moslim, katholiek of jood heeft het recht om – voor zichzelf – homoseksualiteit af te wijzen en dat nog openlijk te zeggen ook. Maar wanneer hij homoseksuelen in een kwaad daglicht stelt, of, nog erger, anderen tegen hen ophitst, wordt de grens van de godsdienst- en meningsvrijheid overschreden en gebeurt er iets wat niet getolereerd mag worden. [...] Het zou niet gek zijn als religieuze leiders zichzelf en elkaar eens de vraag zouden stellen wat de kern van hun godsdienstbeleving is of moet zijn. De Tien Gebooden bijvoorbeeld? De meest adequate eigentijdse vertaling daarvan is volgens mij het respect voor de mensenrechten. Als religies dat respect niet koesteren worden ze een karikatuur van zichzelf. (30 mei 2001, Anet Bleich)

Een briefschrijver stelt expliciet dat het hebben van een mening over homoseksualiteit niet gelijk kan worden gesteld met het legitimeren van of aanzetten tot geweld.

We moeten de vrijheid van meningsuiting niet opofferen aan het vermijden van de mogelijkheid iemand te kwetsen. De opvatting dat homoseksualiteit een ziekte is, is volgens mij (niet homo) een 'vreemd' idee, geen discriminatie. Er zou sprake zijn van discriminatie als de imam had opgeroepen homo's anders te behandelen dan niet homo's. Het oproepen tot geweld tegen homo's zou helemaal uit den boze zijn en aanleiding moeten zijn voor het indienen van een aanklacht. Zij die echter beweren dat de betreffende meningsuiting een impliciete legalisering van geweld tegen homo's is, redeneren onzuiver en onnodig polariserend. (19 mei 2001, *Geachte redactie*)

Een beroep op de vrijheid van godsdienst ligt ook ten grondslag aan een redactioneel commentaar van *de Volkskrant*.

De jurisprudentie leert dat de grondwettelijke vrijheid van godsdienst nogal wat ruimte biedt voor het uitdragen van voor anderen onwelgevallige opvattingen. [...] Wie zijn eigen (geloofs-) waarheid verkondigt, ontkomt er veelal niet aan

andersdenkenden pijn te doen, maar dat is niet per definitie strafbaar. (11 mei 2001)

De vrijheid van meningsuiting wordt ook gebruikt als argument tegen het recht van uitwijzing waarop enkele VVD-politici zich wilden beroepen naar aanleiding van de rechtszaak tegen El-Moumni, en tegen de ‘verplichte cursus tolerantie voor import-imams’ die zij wilden invoeren. Ook wordt in dit betoog verwezen naar een ander constitutioneel beginsel, dat van de scheiding van kerk en staat. Volgens het commentaar in dit voorbeeld wordt dit laatste beginsel niet erkend door politici die ‘de staat een corrigerende rol toedichten bij levensbeschouwelijke opvattingen’.

Imam El-Moumni mag en moet daarom vanuit de samenleving stevig van replek worden gediend. Maar een overheid die zich in deze een actieve rol toedicht en een eigen levensbeschouwelijke agenda met staatsmiddelen wil afdwingen, is ongewenst. De scheiding van kerk en staat is er niet om (tegen-draadse) levensbeschouwelijke opvattingen uit het publieke domein te weren maar om de overheid tot gepaste afstand in geloofszaken te dwingen. Politici als Rijkman Groenewegen en Dijkstal lijken helaas de omgekeerde weg te willen bewandelen. Een pluriforme, verdraagzame en multireligieuze samenleving is meer gebaat bij mondige burgers dan bij quasi-liberale ayatollahs die hun eigen fatwa’s uitvaardigen. (18 mei 2001, Jan-Willem Wits, CDA-voorzitter Utrecht, *Forum*)

Tegenstanders van de vrijspraak van El-Moumni in 2002 laken in ingezonden brieven het beroep op godsdienstvrijheid, omdat volgens hen het anti-discriminatiebeginsel zwaarder zou hebben moeten wegen. Columnisten spreken vervolgens het nut van verwijzing naar de Grondwet tegen. Zo meent Marjolein Februari dat ‘grondbeginselen te ruw zijn als instrument om het dagelijks verkeer tussen burgers te regelen’ (27 april 2002). Columnist Ronald Plasterk vindt dat ‘het beroep op godsdienstvrijheid ter rechtvaardiging van anderszins strafbare handelingen in strijd is met de scheiding van kerk en staat’, en dat de vrijheid van meningsuiting voor iedereen moet gelden. Probleem is volgens hem het ‘grijze gebied’ tussen het recht op vrije meningsuiting en het verbod op oproepen tot geweld. (12 april 2002)

3.5.2 Omkeerstrategie

De keerzijde van het argument over het beginsel van de vrijheid van meningsuiting wordt getoond in een offensieve strategie, waarmee dezelfde negatieve kenmerken die de imam noemt voor homo’s omgekeerd aan de islam worden toegeschreven. Van de opoffering van de meningsvrijheid zouden de ‘Nederlanders’ pas echt de dupe worden.

Laat imams maar gewoon verkondigen dat homoseksuelen een gevaar voor de samenleving vormen, in reactie op het toenemend geweld door Marokkaanse

jongeren tegen homo's, waardoor de ware aard van groepen allochtonen aan het licht komt. Vrijheid van meningsuiting boven alles! Als je dit soort uitlatingen gaat verbieden, bestaat de kans dat ik in Nederland ooit niet meer mag zeggen dat ik de almaar stijgende invloed van de islam een gevaar voor de samenleving vind. (15 mei 2001, ingezonden brief)

Deze omkering vindt men ook bij vvd-Kamerlid Rijkstra die dreigt met een mogelijke toename van vreemdelingenhaat, hier kritisch becommentarieerd.

Vooraf het optreden van vvd-Kamerlid J. Rijkstra in onder meer een uitzending van *Nova*, daarna nog eens dunnetjes overgedaan door zijn politiek leider Dijkstal, gaf reden tot zorg. Allereerst dreigde Rijkstra dat de mogelijke aanzet tot homohaat door imam El-Moumni van de kant van de autochtone bevolking wel eens beantwoord zou kunnen worden met uitingen van vreemdelingenhaat. Afgezien van de vraag of de bevolkingsgroep die tot zulke represailles te bewegen zou zijn nu zo veel positiever denkt over homoseksuelen, toonde Rijkstra daarmee een staaltje van zijn vermogen tot impliciete uitlokking. (18 mei 2001, Jan-Willem Wits, CDA-voorzitter Utrecht, *Forum*)

De Nederlanders – of in sommige gevallen de homogemeenschap – die zich ook voor de rechten van moslims hebben ingezet, worden voorgesteld als het slachtoffer van de ondankbaarheid of onberekenbaarheid van deze moslims. Het is een redenatie die als volgt worden samengevat: 'wij tonen tevergeefs respect: van allochtonen moeten wij alles accepteren, maar zij accepteren niets van ons'; 'discriminatie van allochtonen vindt iedereen vreselijk, maar als homo's worden gediscrimineerd trekt dit niet de aandacht en moeten we dat maar accepteren op grond van de godsdienstvrijheid'. De posities gaan vaak gepaard met een positief presenteren van zichzelf en/of de Nederlandse tolerantie. Zo wordt in de volgende fragmenten gesteld dat moslims het respect, de tolerantie en steun van Nederland niet echt (meer) hebben verdiend.

'Marokkanen zijn een schandelijke ziekte, die zich verder dreigt te verspreiden in de Nederlandse samenleving.' Een racistische stelling, die indruist tegen artikel 1 van de grondwet. Heel Nederland zou, terecht, te hoop lopen tegen iemand die een dergelijke opvatting in de media zou ventileren. Wanneer in bovenstaande zin echter het woord 'Marokkanen' wordt vervangen door 'homoseksualiteit' en de zender van de boodschap is een Marokkaanse imam, dan blijft deze melding in eerste instantie beperkt tot een binnenpagina. [...] Ik was begin van de week nog blij met de opening van de nieuwe moskee in Rotterdam. Een paar dagen later twijfelde ik even, omdat een deel van de moslims zeer bekrompen opvattingen heeft over homoseksualiteit. (12 mei 2001, ingezonden brief)

Net als vele andere homo's heb ik jarenlang gevochten tegen de discriminatie van allochtonen. Ik heb daar inmiddels spijt van, want we hebben stank voor dank gekregen. (6 juli 2001, ingezonden brief).

3.5.3 *Vergelijkingsstrategie*

Andere brieftschrijvers wijzen de omkering af, en nemen het op voor de moslims zonder daarmee de uitspraken van de imam te vergoelijken. De veroordeling van de imam mag niet eenzijdig tegen moslims zijn gericht:

Het kan niet zo zijn dat homofobie van strenge islamitische minderheden als meer kwetsend wordt ervaren dan homofobe uitspraken van strenge christelijke minderheden. Gerechtaardige afkeer van homofobie is geen rechtvaardiging voor xenofobie (16 mei 2001, ingezonden brief)

Andere brieftschrijvers vinden ook dat intolerantie zich niet tot de moslims beperkt.

Welke stichtingen krijgen subsidies van de Nederlandse overheid om tempels en moskeeën te bouwen om van daaruit mensensmokkel te organiseren, drugs-handel te voeren, en de ondergrondse grijze-wolvenbeweging te versterken en tegen homoseksualiteit te pleiten? En Milli Görüs, die tegen de scheiding van kerk en staat is, maar van de Nederlandse overheid in de Amsterdamse Arena met groen-witte vlaggen openlijk zijn verderfelijke en on-Nederlandse opvattingen mag propageren, krijgt die ook subsidie? Laten we daar eens naar kijken. [...] Dat John Blankenstein [oud-voetbalscheidsrechter] een klacht heeft ingediend tegen deze imam vind ik prijzenswaardig. Misschien kan hij dat ook doen tegen de (autochtone) voetbalsupporters die Richard Witschge en René Rijswijk voor homo uitschelden. (14 mei 2001, ingezonden brief)

Jan-Willem Wits van het CDA relativeert de Nederlandse tolerantie tegenover homo's, door te wijzen op het verleden:

Verdraagzaamheid begint bij een poging om het redeneren van een ander te doorgronden. [...] Juist vanwege het relatief prille karakter van onze huidige liberale opvattingen over homoseksualiteit, is de verontwaardiging over imam El-Moumni iets te veel beladen met zelfgenoegzaamheid over onze eigen politieke correctheid. Niettemin bestaan er goede gronden voor de wens om de imam op andere gedachten te brengen. Maar dat is allereerst iets dat de moslimgemeenschap zelf aangaat. (18 mei 2001, Jan-Willem Wits, *Forum*)

Er wordt gewezen op de paus, leden van de RPF, en mensen uit strenggereformeerde kringen die zich ongestraft kunnen uitspreken tegen homoseksualiteit terwijl de imam vervolgd wordt. Bovendien zou het duidelijk moeten zijn dat ook binnen de

islam verschillend over dit thema wordt gedacht (15 mei 2001, interview met Yassin Hartog, Islam en Burgerschap)

PvdA-Kamerlid K. Arib vindt de omschrijving 'import van intolerantie' onge-
nuanceerd. 'Binnen de islam heb je stromingen en interpretaties.' Fundamen-
talistische, maar ook zeer tolerante. Zoals ook binnen de inheemse religies het
geval is. 'Ik vind de uitspraken over homoseksualiteit verwerpelijk. Maar ze val-
len voor mij in dezelfde categorie als bepaalde uitspraken van de paus en Kar-
dinaal Simonis.' (11 mei 2001, *Voorpagina*)

Een andere vergelijking leidt tot de conclusie dat homoseksualiteit niet alleen in de
koran wordt veroordeeld, maar ook in de bijbel, en in de laatste misschien nog wel
sterker (bv. column Ronald Plasterk, 18 mei 2001).

Volgens een vertegenwoordiger van het Rotterdamse anti-discriminatiebureau
zijn er veel meldingen van allochtonen die uit hun wijk worden gepest, maar hiervoor
is naar zijn zeggen veel minder aandacht dan voor homohaat. Zijn Amsterdamse
collega spreekt overigens wel van een toename in geweld tegen homo's door Marok-
kaanse jongeren in de hoofdstad (reportage 5 mei 2001).

Om hun afwijzing van de uitspraken van de imam kracht bij te zetten, vergelijken
sommige briefschrijvers deze met de uitspraken die in de tweede wereldoorlog het
'startsein' waren voor geweld en vernietiging. De uitspraken van El-Moumni worden
in deze argumenten vergeleken met de intolerantie van de nazi-ideologie.

3.5.4 Emancipatieperspectief

De tegenstelling tussen geloofstradities en secularisering betekent voor de islami-
tische gemeenschap een worsteling met botsende normen en waarden, die volgens
sommigen zal leiden tot een geleidelijke aanpassing aan de Nederlandse context.

Van Bommel is optimistisch. 'Ik denk dat de mate van tolerantie of intolerantie
wordt bepaald door de samenleving waarin de islam wordt gepraktiseerd. In de
veertien eeuwen dat de islam nu bestaat, heeft hij zich altijd aangepast aan de
tijd en de omstandigheden. Dat zal hier net zo gaan. Het kost tijd om te wen-
nen aan de Nederlandse samenleving.' 'Die mannen zijn hier gekomen om hun
volgelingen te beschermen tegen de in hun ogen funeste invloed van de Neder-
landse samenleving', zegt Van der Lans. 'Er is sprake van botsende culturen.'
En van angst. Van Bommel: 'De imams voelen zich bedreigd door de openheid
in Nederland.' (11 mei 2001, imam A. Van Bommel, geestelijk verzorger in het
Haagse MC Haaglanden, en J. Van der Lans, cultuur- en godsdienstpsycholoog
en namens GroenLinks lid van de Eerste Kamer, *Voorpagina*)

Deze aanpassing is volgens onderstaand commentaar ook al in volle gang.

De imams vormen de achterhoede van de islamitische gemeenschap in Nederland. Hun opvattingen over (homo)seksualiteit en de rol van de vrouw (als ‘dienares’ van de man) gaan er bij de achterban allang niet meer vanzelfsprekend als zoete koek in. [...] Vele uit islamitische landen afkomstige deelnemers aan het debat hebben zich van de religieuze leiders gedistantieerd. Dat is de belangrijkste winst van de discussie. De ontzuiling in islamitische kring is in volle gang. [...] De loyaliteit aan de traditionele normen van de eigen gemeenschap staat op gespannen voet met de seculiere Nederlandse praktijk. En die is niet ouder dan anderhalve generatie. (22 mei 2001, *Redactioneel commentaar*)

Ook volgens een ander commentaar ligt het probleem in de generatieverschillen. De imams vertegenwoordigen slechts ten dele de gemeenschap: zij hebben een ‘Arabisch’ referentiekader en zouden zich daarentegen meer in de Nederlandse samenleving moeten verdiepen:

El-Moumni cs. stellen homoseksualiteit gelijk aan ‘andere plagen’, zoals het gebruik van alcohol, drugs, roken en gokken. Hartog wijst erop dat imams, die niet goed zijn ingevoerd in de Nederlandse samenleving, vaak prediken voor de eerste generatie allochtonen. Ze doen dat op ‘Arabische wijze’: overdrachtelijk en noemen de verboden plagen ziekten. Dergelijke bewoordingen komen in de Nederlandse context ernstiger over dan bedoeld. Homo-organisatie COC accepteert deze verzachtende omstandigheden niet. Wie in Nederland het woord voert, moet kennis hebben van de samenleving en kan niet zomaar roepen dat homoseksualiteit een besmettelijke ziekte of een psychische aandoening is. (16 mei 2001, Yassin Hartog (Islam en Burgerschap) en H. Jacobsen (COC) interview door Janny Groen en Iñaki Genovesi)

Anderen bepleiten juist dat respect voor Nederlandse waarden en normen moet worden ontwikkeld via onderwijs:

Sinds ongeveer twee decennia – toen de toenmalige gastarbeiders overgingen tot gezinshereniging en daarmee in aanraking begonnen te komen met de Nederlandse samenleving – doen zich regelmatig botsingen voor op het vlak van normen en waarden. Het gaat onder andere om moslimouders die hun dochters verbieden mee te doen aan schoolzwemmen, moslims die weigeren een hand te geven aan iemand van het andere geslacht en moslimmeisjes en –vrouwen die een hoofddoek dragen. De lijst is lang en eindigt voorlopig met de kwetsende uitlatingen van enkele imams over homoseksuelen. Toch is de gang naar de multiculturele samenleving gebaat bij enig geduld. Dit betekent niet dat we achterover moeten leunen en wachten totdat de moslims zich hebben ontworsteld aan hun sociaal-economische achterstand. De meest adequate manier om etnische minderheden – in dit geval moslims – in staat te stellen

zich te ontwikkelen tot volwaardige burgers die respect hebben voor de Nederlandse normen en waarden, die deze hebben verinnerlijkt en ernaar handelen, is beheersing van het Nederlands en verbetering van hun opleidingsniveau. [...] In dit licht bezien, is het niet verwonderlijk dat grote groepen moslims zich nog niet hebben gevoegd naar de normen en waarden die in Nederland na jarenlange en soms moeizame discussies inmiddels breed worden gedragen. (18 mei 2001, Mohamed Sini, Islam en Burgerschap, *Forum*)

3.5.5 Organisatieperspectief

Het opiniestuk van Mohamed Sini van de stuurgroep Islam en Burgerschap grijpt de uitspraken van El-Moumni aan om de behoefte aan een betere organisatie van moskeeën en imamopleidingen in Nederland te onderstrepen (18 mei 2001). Sini legt de nadruk op de organisatorische aspecten die de oriëntatie van imams deels verklaren. Het doel is om die organisatie te verbeteren zodat imams beter betrokken worden bij de integratie van allochtonen en niet alleen de eerste generatie als referentiekader nemen. Volgens zijn artikel verkeren imams in 'een kwetsbare positie tegenover de vaak conservatieve moskeebesturen' hetgeen 'hen verhindert te ver voor de troepen uit te lopen': 'Ze lopen niet alleen kans hun baan te verliezen, maar ook hun verblijfsvergunning als ze er niet in slagen elders nieuw emplooi te vinden.' De moskeebesturen bestaan vaak uit mannen van de eerste generatie: 'opvattingen die bijvoorbeeld kwetsend zijn voor homoseksuelen, leven veelal onder de eerste generatie moslims en onder moslimjongeren met een onafgemaakte opleiding.' De overtuigingen van 'moslimmannen uit de eerste generatie die in moskeebesturen zitten en imams in dienst nemen en ontslaan' zijn bepaald door hun migratiegeschiedenis, die 'vaak wordt gekenmerkt door een culturele en sociale stilstand'. Een andere reden is dat de imam wellicht de impact van zijn uitspraken heeft onderschat, maar de verklaring hiervoor hangt ook weer samen met het feit dat de imams te weinig rekening houden met en/of kennis hebben van de Nederlandse verhoudingen:

Imams hebben desondanks een grote verantwoordelijkheid. Althans, vooral in den vreemde. In de landen van herkomst komt het nauwelijks voor dat imams door de media worden benaderd om zich over een of ander maatschappelijk vraagstuk uit te spreken. Dat is voorbehouden aan schriftgeleerden en theologen die verbonden zijn aan (staats-)universiteiten. Hier in Nederland wordt een imam door de media niet alleen beschouwd als raadgever en leider, maar ook als theoloog die zich kan wagen aan interpretaties van de Koran en de Soenna (de verzamelde uitspraken van de profeet Mohammed). (18 mei 2001, Islam en Burgerschap, Mohamed Sini, *Forum*).

De oplossingen moeten daarom niet in het juridische vlak gezocht worden, maar in emancipatie door middel van organisatie. Zulke oplossingen worden overigens ook door andere moslimorganisaties (onder andere Milli Görüs) voorgesteld en gesteund

door homo-organisaties. Jongeren en intellectuelen uit de Marokkaanse en moslim-gemeenschap hebben ook al eerder verschillende initiatieven in de richting van voorlichting, bewustmaking en debat genomen:

Twee weken voor de gewraakte uitspraken, kwam op het hoofdkantoor van Islam en Burgerschap een groep jonge moslims bijeen om te praten over de positie die ze moeten innemen in de Nederlandse maatschappij. Ze zitten klem, zo voelen veel islamitische jongeren het, tussen de orthodoxe preken in de moskee en de westerse tolerantie. De Stichting Yoesuf geeft al drie jaar voorlichting over homoseksualiteit en de islam. Projectleider J. Moors stuit in zijn werk op 'islamofobie'. Veel Nederlanders, zegt hij, denken ongenueanceerd over de islamitische houding jegens homo's. Ze interpreteren de opvattingen van moslims onmiddellijk als fundamentalisme. [...] COC heeft zich inmiddels aangesloten bij Stichting Yoesuf en Islam en Burgerschap. De drie organisaties grijpen de ongelukkige uitspraken van de imams aan om een 'breed maatschappelijk debat' te entameren over de verhouding tussen religie – ook christelijke en joodse – en homoseksualiteit. (16 mei 2001, interview met Islam en Burgerschap en Stichting Yoesuf, door Janny Groen en Iñaki Genovesi).

Nederland heeft een groot probleem. Veel allochtonen hebben een groot probleem met de plaats die homoseksualiteit in Nederland inneemt. Het is goed dat daar eindelijk eens aandacht voor komt. Maar dan wel constructief. [...] Wat nu gebeurt is alleen maar destructief. Marokkanen worden als groep aangesproken, waardoor men ze als groep ook tegen zich zal krijgen. Andere groepen allochtonen blijven onterecht buiten schot. Marokkaanse jongeren zien zelf best dat die imam weinig van homoseksualiteit weet. De laatste jaren zie je met name moslimjongeren via allerlei organisaties het thema homoseksualiteit bespreken, vaak vanuit een positieve invalshoek. (12 mei 2001, ingezonden brief)

3.5.6 Samenvatting perspectieven in discussie El-Moumni-affaire

Ben overzicht van de perspectieven die zijn gevolgd in de discussie over de El-Moumni-affaire is gegeven in tabel 3.2.

Tabel 3.2 Perspectieven en argumentatiestrategieën in de El-Moumni discussie

	aantal keren genoemd
juridisch perspectief	24
vergelijkingsstrategie	17
emancipatieperspectief	13
omkeerstrategie	9
organisatieperspectief	9
totaal	72

Het organisatie- en emancipatieperspectief zijn samen goed voor 22 vermeldingen. Het komt vooral voor in reacties van vertegenwoordigers van allochtone en islamitische organisaties, in berichten over initiatieven voor debat en ontmoeting vanuit deze en andere organisaties, het emancipatieperspectief ook in redactionele en politieke commentaren. De (negatieve) omkeer- en (zowel positieve als negatieve) vergelijkingsstrategie werd vooral gevonden in ingezonden brieven van lezers en in reacties van politici en opinieleiders. Commentaren van de redactie, columnisten en opinieleiders volgden het meest het juridisch perspectief – dit stond uiteraard ook centraal in berichten over het proces tegen El-Moumni. De islamverdedigende posities zijn vooral in reacties vanuit de perspectieven van emancipatie en organisatie, en het juridische perspectief te vinden. Binnen het juridisch perspectief vallen echter ook de posities over de strafbaarheid van discriminatie op grond van seksuele geaardheid.

3.6 Islam en politiek

Binnen dit thema wordt een onderscheid gemaakt tussen artikelen over moslim organisaties met een politieke agenda of binding (bv. de Turkse Milli Görüs, zie §6.1); de politieke mobilisatie van moslimgemeenschappen in Nederland naar aanleiding van internationale conflicten (§6.2); en organisaties van moslims in Nederland zonder politieke agenda maar die hun mening geven over onderwerpen die vragen om besluitvorming binnen de Nederlandse context (bijv. moskeebesturen, §6.3). Daarnaast vinden we beschouwingen over fundamentalisme en de politieke islam in opiniestukken die niet per se een aanleiding hebben in één van de hierboven genoemde aspecten. Deze zullen hier slechts beperkt worden geanalyseerd met als doel om een indicatie te krijgen van de ontwikkeling in posities ten aanzien van het fenomeen ‘fundamentalisme’ in het publieke debat (§6.4).

3.6.1 De politieke dimensie van Turkse moslimorganisaties: de case van Milli Görüs
Vooral in 1998 besteedt de Volkskrant veel aandacht aan feitenonderzoek naar de activiteiten van de Turkse moslimorganisatie Milli Görüs, door middel van reportages en interviews met experts, betrokkenen en woordvoerders. Het blijkt allereerst dat de aard van deze organisatie door insiders en outsiders verschillend wordt beoordeeld.

Islamisme

De in Nederland en andere Europese landen gevestigde organisatie Milli Görüs (Nationale Visie, zie ook deelstudie over organisaties) is gelieerd aan de Refah Partij (Welzijnspartij) van oud-premier Erbakan. Begin 1998 wordt de Turkse Refah Partij in Turkije verboden, omdat zij zich niet conformeert aan de scheiding tussen kerk en staat, waarop de seculiere Turkse staat is gebaseerd. Door een Turkse expert wordt deze partij als fundamentalistisch betiteld (interview met de Turkse sociologe Nilüfer Göle, 9 februari 1998). De partij wordt heropgericht als Partij van de Deugd

(Fazilet Partisi); de aanhangers van deze partij in Turkije worden door Göle als islamistisch beschreven.

‘Sinds het verbod op Refah dreigen de aanhangers van die partij te radicaliseren. De islamisten voelen zich slachtoffer. [...] De dialoog met de seculiere partijen en de interne discussie bij Refah over de positie van de vrouw verdwijnt naar de achtergrond. De kans is nu aanwezig dat islamisten, doordat ze uit de politieke werkelijkheid zijn verbannen, zich weer meer op de oorspronkelijke utopie gaan richten. De utopie van het islamisme beklemtoont dat er één weg is: die van de islam, en dat is het einddoel. Islamisten proberen gidsen te zijn voor de mensen in de verwesterde (sic) samenleving door strenge morele grenzen aan te geven. De man-vrouwrelatie, het publieke leven, wetenschap, onderwijs, bestuur: alles moet worden afgestemd op de islam. Zoals elke utopie is ook het islamisme totalitair. (19 februari 1998, interview met Nilüfer Göle, door Bas Mesters)

Milli Görüs is invloedrijk: in juni 1998 wordt in de Amsterdamse Arena een massaal bezochte internationale bijeenkomst georganiseerd waarin de leider van de Refah Partij een toespraak geeft voor de menigte.

Voor de veertigduizend, van vele Europese landen naar de Arena gekomen Turken is het Vrede- en Cultuurfeest 1998 geslaagd nu strijder Erbakan onder hen is. In Turkije is zijn partij voor de zoveelste keer verboden. Hij mag vijf jaar geen politiek bedrijven, omdat hij zou streven naar een fundamentalistisch bewind. In Europa wordt hij door IGMG, de zustervereniging van zijn verboden Refah-partij, als de grote strijder tegen het ‘corrupte Turkse regime’ binnengehaald. ‘We houden van je, verdedigende man.’ (22 juni 1998)

Dialoog en integratie

Een perspectief dat door de Nederlandse organisatie wordt gehanteerd, is dat van de dialoog met de Nederlandse overheid, waarmee een beeld van de Nederlandse Milli Görüs als gematigd en democratisch wordt beoogd. Van dit perspectief maakt ook de distantie van de Duitse (radicalere) tak deel uit.

De verplaatsing naar Nederland heeft ook nog een andere betekenis, zo blijkt. Milli Görüs is op zoek naar een wat gematigder imago. In Duitsland wordt de beweging als radicaal fundamentalistisch beschouwd. De geheime dienst volgt haar bewegingen op de voet. De Nederlandse tak staat er juist om bekend dat ze bereid is tot een dialoog met de overheid en de samenleving. Volgens de Nederlandse Turk U. Kabaktepe, die snel carrière maakt in IGMG, kan de komst van het feest naar Nederland worden gezien als een overwinning van de

gematigde tak. M. Erbakan ontkent echter dat er sprake is van een interne strijd tussen een gematigde en een extreme stroming. (22 juni 1998)

In onderzoeken van de Nederlandse Veiligheidsdienst wordt dit gematigder beeld van de Nederlandse tak van Milli Görüs, ten opzichte van de Duitse organisatie, bevestigd. De BVD meent dat de isolatie en het bestempelen van de Duitse organisatie als fundamentalistisch door de veiligheidsdiensten aldaar juist de oorzaak zijn van radicalisering. De Nederlandse MG presenteert zich in deze context ook als de grote bemiddelaar, zowel naar de Nederlandse Veiligheidsdienst als naar de Duitse tak van de organisatie toe. Milli Görüs uit zich tevreden over de evaluatie van de BVD.

De Duitse geheime dienst beschouwt Milli Görüs echter als een extremistische fundamentalistische organisatie en bestempelt haar als 'een wolf in schaapskleren'. De beweging streeft een samenleving op basis van de Koran na, verklaarde de voorzitter van de Duitse geheime dienst P. Frisch onlangs op de Duitse radio. Hij waarschuwde daarnaast dat de beweging de integratie van Turkse jongeren in de Duitse samenleving actief belemmert. In een zojuist verschenen nota van de bvd staat dat het gevaarlijk is de beweging op een dergelijke manier te beschrijven. De bvd schrijft in het rapport: 'Het stempel van fundamentalisme dat Milli Görüs krijgt opgedrukt, met alle negatieve connotaties die dat met zich meebrengt, kan leiden tot isolement en radicalisering. In dat opzicht lijken er grote verschillen te ontstaan tussen de situatie in Nederland en in Duitsland.' [...] Volgens Kabaktepe 'doen sommige media het voorkomen alsof wij terroristen zijn'. Daarom zegt hij met nadruk dit bvd rapport te ondersteunen. 'Wij zijn toleranter dan in Duitsland, wij zoeken naar de dialoog'. Kabaktepe is ervan overtuigd dat ook de Duitse tak van de beweging, en vooral de jongere garde, streeft naar meer integratie. De bvd signaleert dat vooral de oudere leiders blijven vasthouden aan sterke banden met de partij van Erbakan. 'De jongere generatie stelt zich anders op. Maar in Duitsland krijgt die geen kans. Ook al omdat de overheid de beweging in de hoek drukt. Niemand wil met hen praten. Geen politicus is daartoe bereid', aldus Kabaktepe. Hij wil zijn Turkse geloofsgenoten voorhouden dat zij desondanks niet in het isolement moeten vluchten. Kabaktepe: 'Ik probeer te bemiddelen. Bijvoorbeeld door de gemeenteraad van Berlijn hier uit te nodigen en met ze te spreken in de Aya Sofia (de grootste Milli Görüs-moskee in Amsterdam, red). Ze blijken zo'n gesprek op prijs te stellen. Misschien raken ze dan een beetje van hun angst af en helpen ze andere Duitse politici over de streep.' (29 juni 1998, Milli Görüs wil met behulp van bvd voorbeeld geven aan Duitsers door Henk Müller)

De grootste in het BVD-rapport genoemde groep, Milli Görüs, dat veertigduizend aanhangers in Nederland heeft, streeft volgens de BVD slechts langs democratische weg naar islamisering van Turkije. (12 augustus 1998)

Integratie en emancipatie worden ook in andere berichten als streven van de organisatie genoemd. De organisatie spreekt van een beschermende en verdedigende rol voor het opeisen van rechten en het overwinnen van achterstand.

Volgens IGMG-secretaris Mehmet Erbakan, de neef van de in de Arena bejubelde ex-premier Erbakan van Turkije, is de verplaatsing van het feest een symbolische daad. 'Nederland staat symbool voor Europa nu er twee belangrijke verdragen zijn afgesloten: Maastricht en Amsterdam. Wij willen deel uitmaken van dat Europa. We willen dezelfde rechten als Europese burgers. Verder vinden we de manier waarop de integratie van Turkse moslims zich in Nederland voltrekt, veel beter dan de wijze waarop dat in Duitsland gebeurt. Daar hebben de Turken die er allang leven, nog steeds geen stemrecht.' Het fanatisme van de veertigduizend toeschouwers verklaart secretaris Erbakan eenvoudig: 'Deze mensen leven het hele jaar als een minderheid. Hier zijn ze vandaag de meerderheid. Daar genieten ze van'. Opnieuw zwelt een ovationeel applaus aan. Met een vage glimlach baadt strijder Erbakan zich een klein kwartier in de massale verering. Dan spreekt hij. Turkse binnenlandse politiek en de problemen van de Turken in de diaspora versmelten. 'Europa is met jullie zweet opgebouwd. En toch leven jullie in een achtergestelde positie. We voelen met jullie mee, en het is onze plicht jullie probleem op te lossen.' Een jonge studente knikt. 'Iedereen houdt van deze man.' (22 juni 1998, door Bas Mesters)

Verslaggever Bas Mesters illustreert de invloed van de organisatie op de Turkse moslims in Nederland en laat zien hoe de organisatie het integratiestreven in de praktijk vertaalt:

Milli Görüs streeft een samenleving na gebaseerd op de Koran. In West-Europa is het grootste doel voor de korte termijn emancipatie van de Turkse moslims: gelijke rechten en kansen. De veelvuldig als fundamentalistisch omschreven stroming binnen de Turkse islam groeit snel. In Europa zijn nu al 120 duizend actieve leden. In Nederland zijn het er veertigduizend. Milli Görüs opereert in Nederland en Europa naast het door de Turkse staat gecontroleerde godsdienstministerie Diyanet, dat ook een groot aantal moskeeën aanstuurt. De organisatie streeft naar eigen scholen en imamopleidingen in West-Europa. Ze weet een snel groeiende groep Turkse studenten aan zich te binden. (22 juni 1998, door Bas Mesters)

Een voorbeeld van de religieuze voorzieningen die zijn aangesloten bij MG is de Amsterdamse Aya Sofia moskee, één van de grootste in Amsterdam. De heer U. Kabaktepe, hiervoor geciteerd als de woordvoerder van MG, treedt ook op als woordvoerder van deze moskee. Aan de bezoekers worden stemadviezen gegeven voor de Nederlandse verkiezingen. De PvdA wordt uitgesloten in het stemadvies, omdat de

gemeente uitbreiding van de moskee op het bestaande terrein wil verhinderen in verband met geplande woningbouw.

De moskee in de Baarsjes is invloedrijk en goed georganiseerd. Kabaktepe is zich daarvan bewust. 'Kijk, een eigen man in de raad hebben we niet nodig. We geven wel een stemadvies. Dat zal Groenlinks zijn of het CDA. Maar de PvdA kan onze stem wel vergeten.' De moskee heeft ook 'uitstraling naar Marokkaanse en Surinaamse moslims' aldus een medewerker. Een stemadvies via de imam van de Aya Sofya doet er dus toe. [...] Maar zoals de AyaSofya kan organiseren, een moskee die is aangesloten bij de invloedrijke Milli Görüs-beweging, kunnen weinig allochtonen organisaties, islamitisch of niet. (19 februari 1998, door Henk Müller en Aukje van Roessel).

Misleiding en 'import van intolerantie'

Dat de presentatie van Milli Görüs Nederland als een gematigde organisatie door experts misleidend wordt bevonden, is wellicht niet verwonderlijk. Verwonderlijk is wel dat de BVD deze twijfels althans in 1998 niet lijkt te delen, als berichten verschijnen dat MG voor de BVD bemiddelt in contacten met de Duitse tak van de organisatie. Volgens Dirk-Jan Baar is het streven naar dialoog door Milli Görüs bepaald niet oprecht en is de positie van de Nederlandse overheid gebaseerd op wensdenken:

Dat Milli Görüs zichzelf als bemiddelaar tussen geheime diensten opwerpt, houdt ook in dat zij het normaal vindt om van overheidswege te worden bespioneerd. Dat is niet vreemd, want in Turkije worden islamitische organisaties scherp in de gaten gehouden. Milli Görüs is gewend om in schemerzones te opereren. Het conspiratieve wereldbeeld dat daarmee samenhangt contrasteert sterk met de open Nederlandse cultuur. Dan is het van groot belang dat organisaties als Milli Görüs via deelname aan publiek debat hun maskers afwerpen. Hoe genuanceerd moeten we denken over een moslimorganisatie, met een hoofdkwartier in Keulen, die uit zichzelf met geheime diensten meewerkt, en blijkbaar niet helemaal voor geloofsgenoten in het aanpalende buitenland kan instaan? Zo'n organisatie spreekt – vooralsnog – met dubbele tong. Even risikant is het aangedikte onderscheid tussen Nederland en Duitsland. [...] Maar wat mij onwaarschijnlijk voorkomt, is dat de Nederlandse BVD Milli Görüs beter naar waarde schat dan de Duitse, die toch véél meer gepokt en gemazeld is. (6 juli 1998, Dirk-Jan Baar, Forum)

Ook het verkondigde integratiestreven van Milli Görüs Nederland wordt in twijfel getrokken door verwijzing naar de koers van de beweging in het politieke veld in Turkije. Als bewijs voor de invloed in Nederland wordt de toename in het aantal hoofddoekjes onder Turkse Nederlanders genoemd:

De negatieve houding van de Turkse staat tegenover de politieke islam maakt de verhouding tot Milli Görüs nog ingewikkelder. Waar wij in Nederland ontspannen tegen de islam aankijken, wil de Turkse overheid de islam uit het openbare domein verbannen. In Turkije wordt het dragen van hoofddoekjes als het uitdagen van de officiële staatsideologie gezien. Wij zien daarin eerder een vorm van emancipatie, zoals bijvoorbeeld bij katholieken heeft plaatsgevonden. Wij maken ons niet druk meer over de kerk, dus ook niet over moskeeën. Volgens mij is dit Nederlands wensdenken. Het zou mooi zijn als Milli Görüs als onderdeel van een islamitische zuil zou bijdragen aan de integratie van Turken in Nederland. [...]Ook het integratiestreven van Milli Görüs zit vol dubbele bodems. Iedereen die z'n ogen uitwrijft, ziet het aantal hoofddoekjes toenemen. Men kan daarin een (onschuldige) hang zien naar eigen identiteit. Maar een bewijs dat het met de integratie van Turken – in Duitsland én in Nederland – de goede kant opgaat, is het niet. (6 juli 1998, Dirk-Jan Baar, Forum)

Verder is het in de berichtgeving over Milli Görüs opvallend dat de informatie over deze organisatie afkomstig is van een beperkt aantal woordvoerders (U. Kabaktepe en later ook Haci Karacaer) of van de veiligheidsdienst. Dit terwijl de organisatie verreweg de meest geciteerde Turkse organisatie is in het materiaal. Er worden evenmin interviews geplaatst met Nederlandse Turken over het onderwerp Milli Görüs. In interviews met Turkse moslims over andere onderwerpen wordt nooit verwezen naar hun steun of afwijzing van de doelstellingen van deze organisatie. Degenen die wel kritiek uiten, zijn externe experts die hun analyses onder andere baseren op gegevens over de positie van de Refah Partij in Turkije. Harde feiten over de al dan niet afhankelijke positie van de Nederlandse organisatie ten opzichte van de Refah Partij komen echter moeilijk boven water.

3.6.2 Politieke mobilisatie in internationale conflicten

Als meest eclatante voorbeeld van de participatie van moslims in politieke mobilisatie geldt de in april 2002 in Amsterdam gehouden demonstratie uit protest tegen het Israëliëse optreden jegens de Palestijnen. In eerste instantie ging de aandacht van *de Volkskrant* uit naar de ongeregelheden die tijdens deze demonstratie ontstonden toen groepjes jongeren Britse, Amerikaanse en Israëliëse vlaggen in brand staken en stenen gooiden in de richting van het hotel Krasnapolsky. Ook werd er gesproken van spandoeken waarop Sharon en de Davidster werden vergeleken met Hitler en hakenkruizen.

Het waren veelal jongeren op wie niemand grip leek te hebben; ook Groen Links-Kamerlid Rabbat of imam Haselhof niet. Deze demonstranten scandeerden antisemitische leuzen (' Hamas, hamas, alle joden aan het gas'), uitten steunbetuigingen aan Osama Bin Laden, en verbrandden Israëliëse, Amerikaanse en Britse vlaggen. (16 april 2002)

In de discussie volgend op deze verslaggeving overheersen een aantal perspectieven: veroordeling, botsing der culturen, constructieve dialoog, internationale politiek, stigmatisering en selectieve media.

Veroordeling antisemitisme en geweld

In reacties van zowel de joodse gemeenschap als een deel van de demonstranten, en in redactionele commentaren worden het geweld en het gebruik van symbolen van haat veroordeeld.

‘Die relletjes hebben het voor ons verpest, en de aandacht daarvoor heeft de boodschap verhuld’. De jongerenbegeleider weet zeker dat veel demonstranten de hakenkruizen op het Nationaal Monument op de Dam en de stenen die richting hotel Krasnapolsky vlogen, veroordelen. Evenals de woede die werd gekoeld op homo-uitgaansgelegenheden. (16 april 2002, Morad Chamrouki (22), begeleider jongerencentrum van de Marokkaanse stichting Ibno Ghaldoen in Amsterdam Oost, die met 30 jongens de demonstratie bezocht)

Ruim tienduizend betogers, onder wie vrouwen met hoofddoeken achter kinderwagens en vervaarlijk uitgedoste jongemannen met Arabische vlaggen, maakten een luidruchtige tocht door de stad. Dat onder jongeren tot twintig jaar allochtonen in de steden reeds de meerderheid vormen, is bekend; dat onder dit veelal islamitische bevolkingsdeel sympathie heerst voor de tweede intifada is ook geen verrassing, maar dat antisemitisme of in elk geval Israëlhaat in het hart van de hoofdstad zulke openlijke vormen mocht aannemen, was verbijsterend en zorgwekkend. [...] Om drie weken voor de jaarlijkse dodenherdenking hakenkruizen te voeren bij het Nationaal Monument op de Dam, was buiten iedere proportie. Het dragen van afbeeldingen van Bin Laden was een abjecte verwijzing naar 11 september. De uitingen van homofobie, de anti-joodse leuzen die werden gescandeerd, het ‘Allah Al Akbar’ en de vlagverbranding gaven per saldo uiting aan een kennelijk diep gewortelde intolerantie, die als één van Bolkesteins ‘problemen van dien’ kan worden benoemd. (20 april 2002, *Volkskrant* commentaar)

De incidenten worden door de *Volkskrant* ook in verband gebracht met andere berichten over de toename van antisemitisme in Nederland en Europa. In verklaringen van deelnemers aan de demonstratie wordt afstand genomen van de acties van de groep relschoppers. Marokkaanse woordvoerders en allochtone demonstranten ontkennen de antisemitische strekking van de demonstratie: ‘Wij zijn niet tegen de joden. Wij zijn tegen het zionisme en de agressiepolitiek van Israël’ (Morad Chamrouki, 16 april 2002). Andere columnisten vinden dat men de demonstranten niet kan afrekenen op de teksten of symbolen van spandoeken, om dat daarmee in protesten altijd wordt overdreven om het protest kracht bij te zetten.

Botsing der culturen

In de redactionele commentaren ligt de nadruk op het als verontrustend gepresenteerde feit dat grote aantallen moslims zich blijkbaar voor een extremistisch doel willen mobiliseren. Er worden verwijzingen gemaakt naar de aantallen moslims in Nederland en in de grote steden, en er worden risicoscenario's geschilderd over de verandering van het karakter van steden en de oplopende tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen, ook met verwijzing naar het succes van Pim Fortuyn onder de autochtone bevolking. Daarna wordt er een verband gelegd tussen deze ontwikkeling en de verharding in de Nederlandse samenleving sinds 11 september 2001.

De demonstratie droeg een uitgesproken islamitisch karakter. [...] Er tekent zich een verschil af in de omgang met een actuele kwestie op grond van verschillende geschiedenissen, op grond van cultuurverschillen. [...] In Nederland behoort inmiddels een kleine miljoen leden van de bevolking tot de aanhangers van de islam, in welke mate van confessionaliteit ook. Tegelijk blijkt meer dan een miljoen mensen zich zoveel zorgen te maken dat zij zich bij onderzoeken uitspreken voor het gedachtegoed van Fortuyn. [...] zo te zien loopt er inmiddels een akelige scheur door die samenleving, een scheur die er alleen maar groter op wordt. (15 april 2002, Michael Zeeman, *Forum*)

Voor een flink aantal Nederlanders geldt dat zij zich in toenemende mate vreemdeling in eigen land voelen, getuige de opkomst van Pim Fortuyn. Dit sentiment wordt door politici met grote woorden bestreden, maar wie er vatbaar voor is zal voor welk verbaal tegenwicht dan ook ongevoelig zijn als nieuwe groepen zich op deze wijze in de samenleving wensen te manifesteren. (20 april 2002, *Volkskrant* commentaar)

Volgens een aantal commentaren gaat het protest niet alleen over internationale politiek maar ook over interne Nederlandse verhoudingen tussen moslims en niet-moslims. Hier worden vraagstukken van integratie en isolatie op de voorgrond geplaatst en de oppositionele identiteit van Marokkaanse jongeren ten opzichte van de Nederlandse samenleving benadrukt. In het volgende fragment wordt gesteld dat de jongeren die de rellen veroorzaakten, verantwoordelijk zijn voor het ondermijnen van democratie en het misbruiken van de Palestijnse kwestie voor hun eigen 'jihad' en fundamentalisme.

Men maakt gebruik van de geboden vrijheid en grondrechten om de grenzen ervan te overschrijden en om – met als aanleiding de Palestijnse kwestie – de samenleving die die vrijheid garandeert te schofferen. [...] De Palestijnse kwestie is de brandstof voor een heel ander vuur. Sommigen misbruiken de Palestijnen voor een strijd tegen alles wat niet-moslim is, het vuur van de jihad. Het verbranden van vlaggen, het uiten van excessieve haat en het plegen van exces-

sief geweld door jongens en mannen ‘die we kennen’ mag dan worden gezien als een vertrouwde uiting van het Oosterse temperament, *het hoort hier niet thuis*. [...] Hoe komt het dat ik die conflicten [krakersrellen, etc.] beter kan verdragen dan het fundamentalistische moslimprotest, dat de Palestijnen alleen maar gebruikt als dekmantel voor een heel wat negatiever en etterender kwestie die het hart van onze open democratie raakt? Ik kan het niet verdragen dat een groep die zich achtergesteld voelt (maar dat niet is) in diepste wezen niet de grondslag eerbiedigt van onze samenleving. Ik proef achter de verongelijkheid en het protest tegen de uitwassen van de Israëliische politiek, een diepe haat en afkeer van ons land en van de westerse cultuur waarin de demonstranten verblijven. Uit eigen keus hier gekomen, uit eigen keus hier gebleven, het staat hen vrij weg te gaan. Voor het deel dat in hun kraam te pas komt begrijpen de gewelddadige demonstranten verdomd goed hoe de democratie werkt. Voor het deel dat aanzetten tot haat een bom is onder de democratie wensen ze blind en doof te zijn. Dat opportunisme mogen we niet toestaan. (22 april 2002, Nelleke Noordervliet)

Ook wordt in commentaren de botsing tussen joden en moslims uitvergroot, naar aanleiding van de veroordeling van de antisemitische leuzen en aanvallen rond de demonstratie (zie veroordelingsperspectief), door de plaatsing van een voorpagina-artikel dat de internationale, met name Europese, dimensie van dit probleem onderstreept met de titel: ‘Golf van antisemitisme in EU landen. Conflict in Midden-Oosten verhuist met immigranten mee naar Europa’ (22 april 2002), en vervolgens door de berichtgeving over de ‘pro-Israël demonstratie’ die een week later in de hoofdstad wordt gehouden.

Constructieve dialoog

Verschillende actoren wijzen het perspectief van de interculturele botsing af. Eén briefschrijver definieert het protest als een ‘multiculturele demonstratie’: anders dan in de eerste berichten was vermeld, zouden niet alleen moslims, maar ook autochtonen, seculiere migrantenorganisaties en zelfs een joodse organisatie hebben deelgenomen. Ook zijn er deelnemers en columnisten die de demonstratie zien als een oproep tot menselijkheid.

Volgens moskeebezoeker Ali Rahou (46) had de betoging echter niets te maken met een botsing tussen culturen of met naweeën van 11 september. ‘Het was geen islamitische demonstratie, maar een oproep voor menselijkheid.’ Rahou – die samen met zijn 9-jarige dochtertje de demonstratie bezocht – gelooft dat deze boodschap ondanks de rellen toch veel mensen heeft bereikt. ‘Ook in Nederland hoor je een ander geluid. De mensen worden steeds kritischer ten opzichte van Israël.’ (16 april 2002)

Columniste Anet Bleich roept op tot tolerantie en betoogt dat Moslims en joden ook gemeenschappelijke belangen hebben in het strijden voor erkenning van hun religieuze diversiteit. Anti-moslim posities moeten volgens haar net zo goed als antisemitisme worden veroordeeld om polarisering te vermijden ('Leve de keppeltjes, leve de hoofddoekjes', 17 april 2002; 'Hou heilige oorlog in godsnaam buiten de deur', 6 mei 2002). De identificatie met het Midden-Oosten conflict mag groot zijn onder Marokkanen, het ging volgens de personen in het hieronder geciteerde interview in de eerste plaats om een betoging tegen onrecht.

Dat Palestijnen veelal moslim zijn, is volgens het gezin niet de oorzaak van grote interesse. 'VN-resoluties bewijzen het onrecht dat de Palestijnen wordt aangedaan. En we hebben ons ook grote zorgen gemaakt om Zuid-Afrika, en Joegoslavië.' Mohamed herdenkt nog elk jaar het joodse leed in de Tweede Wereldoorlog op het nabije Plein '40-'45. (22 april 2002, Mohamed Yousfi (63), gezin uit Amsterdam-Slotermeer, dat heeft deelgenomen aan de demonstratie, door Rachida Azough)

Internationale politiek

De Nederlandse regering wordt verweten passief te blijven in internationale conflicten. De Nederlandse politiek blijft in gebreke doordat zij de Israëliische politiek niet veroordeelt. In dit verband wordt ook een vergelijking gemaakt met het beleid van de Nederlandse regering ten aanzien van het Srebrenica-drama.

De Nederlandse regering laat het evenwel afweten, vindt Allal Oulali (60). 'Over tien jaar zal Nederland alsnog moeten erkennen dat Sharon een oorlogsmisdadiger is. Maar dan is het al te laat, net als nu met Srebrenica.' (16 april 2002)

Meer dan zeventuizend mannen zijn vermoord in Srebrenica, onder toezicht van Nederland en de internationale gemeenschap. Meer dan zeventuizend zielen nemen het Nederland en de rest van de wereld kwalijk dat zij op die wijze en veel te vroeg aan hun einde zijn gekomen. Zullen we voor hen symbolisch een Nederlandse vlag verbranden? Met onze ogen neergeslagen doen wij dit. [...] Ik ben een Nederlandse Marokkaanse, vaak schaam ik me voor beide nationaliteiten (27 april 2002, ingezonden brief).

Sterker: het is volgens mij nog nooit voorgekomen dat Europa, en dat geldt zeker ook voor ons land, zo veel geweld en zo veel onrecht zo weinig daadkrachtig heeft bestreden als dat van Israël tegen de Palestijnen. Nota bene kan Nederland het niet opbrengen een wapenembargo tegen Israël in te stellen en lag Van Aartsen dwars bij Europese pogingen de ambassadeurs uit Israël terug te roepen. (25 april 2002, Marcel van Dam)

Niet alleen Srebrenica, zelfs een vergelijking met de Nederlandse positie tijdens de Tweede Wereldoorlog wordt door Michael Zeeman opgetekend uit monde van de demonstranten.

Enkele van de deelnemers schatten het aantal autochtone deelnemers op 2 procent. Mij spraken ze er op aan. 'Weer kijken Nederlanders de andere kant uit, terwijl er een volk wordt uitgeroeid', zei één van hen bitter: wie zei er dat de nieuwe Nederlanders de geschiedenis van hun huidige vaderland helemaal niet kennen? (15 april 2002, Michael Zeeman)

Naar aanleiding van deze vergelijkingen constateert Michael Zeeman en ook Pieter Hilhorst (zie hierna) dat allochtonen meer weten van de gevoeligheden van de autochtone Nederlanders ten aanzien van die geschiedenis dan men misschien zou denken.

Door Marokkaanse woordvoerders en burgers wordt benadrukt dat de demonstratie een politiek karakter had en de discussie dus niet zou moeten gaan over antisemitisme en over een uit de hand gelopen rel veroorzaakt door een stoer doende minderheid met een beperkte kennis van zaken.

'De onruststokers die rellen veroorzaakten zijn verwaarloosde woedende en beschonken jongeren die het verschil tussen joden en Israëli's niet kennen.' Fatiha: 'Jammer dat de media rellen belangrijker vinden dan de opkomst van 30 duizend mensen. Nu beschuldigen politici moslims van antisemitisme. Terwijl het enige dat we wensen een einde aan de oorlog tegen Palestijnen is.' (22 april 2002, Fatiha Yousfi (27), dochter van gezin uit Amsterdam-Slotermeer dat deelnam aan de demonstratie)

Het Nederlandse integratiebeleid houdt geen rekening met de transnationale beleving van politieke conflicten bij allochtonen, en zij worden als gesprekspartners niet serieus genomen; niet in de discussie over internationale conflicten waarmee zij zich sterk identificeren, en niet in de discussie over hun positie in Nederland.

Ruim anderhalf jaar geleden dreigden Molukkers met gewelddadige acties. Ze vonden dat Nederland veel te laks reageerde op het etnische geweld in Indonesië. De regering nodigde daarop de actievoerders uit, maar niet bij de minister van Buitenlandse Zaken, maar bij de minister voor Grote Stedenbeleid en Integratie. Neerbuigender kan het niet. Alsof hun standpunt alleen een teken was van een gebrekkige integratie. Die fout moet niet opnieuw gemaakt worden. In het artikel in de Groene Amsterdammer zegt Jamal Ftieh, de voorzitter van het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland: 'Wij voelen ons burgers van dit land, maar er wordt niet naar ons geluisterd'. (16 april 2002, Pieter Hilhorst)

Effecten van stigmatisering

In een van de eerste verslagen van de demonstratie zegt een Turkse demonstrant dat het in de rellen bij de demonstratie niet alleen om Marokkaanse, maar ook om Turkse jongeren ging. Maar, zo merkt hij op, in de media wordt alleen maar over Marokkanen gesproken. De negatieve uitspraken door politici over Marokkanen veroorzaken irritatie.

Eddaoudi: 'De frustratie van de moslimjongeren heeft natuurlijk niet alleen te maken met hun loyaliteiten in het Midden-Oosten conflict. Ze worden hier niet geaccepteerd, krijgen al jarenlang te horen: achterlijke moslims.' (27 april 2002, Ali Eddaoudi (28, docent levensbeschouwing en geestelijk verzorger van Marokkaanse jongeren in de gevangenis)

De identificatie en lotsverbondenheid van Marokkanen met de strijd van het Palestijnse volk wordt ook meerdere malen genoemd.

Uit een zelfde krachtige behoefte aan solidariteit, versterkt door male bonding, kan ik de extreme uitingen van Marokkaanse jongeren plaatsen. Ontheemd van huis en school, geen plaats toegewezen in de vreemd-vertrouwde Nederlandse samenleving, ontlenen ze een rechtvaardiging van hun bondgenootschap aan de internationale politieke situatie – tegen de Nederlandse situatie, tegen de verwachtingen in. De warme band op kleine schaal, in gevecht met politie en andere tegenstrevers, herstelt ten minste symbolisch de binding met hun ouders, met elkaar en met hun eigen cultuur. Met ijzeren logica leidt dit proces tot geweld (24 april 2002, Kees Schuyt).

Een eigenschap die de Marokkaanse jongeren ook delen met de Palestijnen is hun oppositie tegen 'de witte cultuur'.

Jeugdwerker Rachid Al Barkani (31) van jongerencentrum Bel-Ami in Amsterdam-West vermoedt dat de jongeren die bakstenen gooiden vooral stoer wilden zijn. 'Als je niet meedoet ben je een sukkel.' [...] Volgens hem identificeren de Marokkaanse jongeren zich met de Palestijnen: 'Ze lijken erg op elkaar, ze hebben hetzelfde geloof en vechten tegen de witte cultuur.' (16 april 2002)

Aparte reportages en een commentaar worden gewijd aan de transnationale identiteit van allochtone gemeenschappen en de rol van satelliettelevisie bij de beeldvorming onder moslims over de internationale politiek en bij de mobilisatie voor politieke doelen (bv. reportage 22 april 2002, *Uren staren naar verkoolde Palestijnen op tv*, door Rachida Azough). Naar aanleiding hiervan wordt de vraag gesteld hoe transnationalisme zich verhoudt tot integratie. Terwijl Michael Zeeman spreekt van 'een scheur in de samenleving' (zie vorig citaat) stelt Pieter Hilhorst dat de deelname

aan de demonstratie juist als een uiting van integratie en burgerschap kan worden gezien. Verschil van mening is in zijn ogen niet hetzelfde als gebrek aan integratie.

Twee miljoen mensen protesteerden vorige week zondag in Rabat tegen het optreden van Israël in de Palestijnse gebieden. Het was de grootste demonstratie uit de Marokkaanse geschiedenis. [...] Op de Marokkaanse televisie, die ook in Nederland veel wordt bekeken, was de demonstratie in Rabat live uitgezonden. Dat zou veel Marokkanen inspireren om ook hier hun stem te laten horen. [...] Het bewijst dat het oude onderscheid tussen binnen- en buitenlandse nieuws aan herziening toe is. [...] Veel migranten [...] zijn transnationaal geworden. [...] De vraag is wat dit betekent voor de integratie in Nederland. Het meest simpele antwoord op deze vraag is dat elke schotelantenne met programma's uit Rabat of Ankara rechtevenredig ten koste gaat van de oriëntatie op de Nederlandse samenleving. [...] Nu zijn er zeker voorbeelden waarin loyaliteit met het land van herkomst leidt tot afwijzing van de waarden van de Nederlandse samenleving. [...] Maar hoe zit het met de demonstratie van afgelopen zaterdag? [...] De vraag is alleen of dit meningsverschil ook duidt op een gebrek aan integratie. Ik zie niet in waarom. Goede smaak is nu eenmaal geen voorwaarde voor burgerschap. Het gebruik van deze slogans duidt er eerder op dat de betrokkenen deksels goed weten hoe gevoelig deze vergelijkingen [tussen Sharon en Hitler] liggen. (16 april 2002, Pieter Hilhorst)

Selectieve presentatie van gebeurtenissen in de media

De aandacht in de verslaggeving richtte zich in eerste instantie op incidenten en niet op de inhoud en achtergronden van de demonstratie of de toespraken die daar werden gehouden. Verschillende demonstranten werden pas geïnterviewd nadat de nieuwswaarde van de demonstratie was onderkend door *de Volkskrant*, maar daarbij was de toon voor een groot deel al gezet. *De Volkskrant* wordt verweten zich schuldig te hebben gemaakt aan selectieve en onvolledige weergave van feiten in de berichtgeving en aan tendentieuze uitspraken in een redactioneel commentaar (zie citaat Pieter Hilhorst).

Vijf minuten wordt er uitgelicht van een ruim drie uur durende demonstratie, om daarmee de lezers weer op het verkeerde been te zetten. Het zou belangrijker zijn geweest wanneer er een foto in de krant had gestaan van de spandoeken met de tekst 'stop het geweld' in plaats van de actie van de ME. Door een klein groepje jongeren die hun emoties niet in bedwang hadden, krijgen we weer het beeld voorgeschoteld van 'zie je nou wel ze vragen er zelf om dat het geweld escaleert'. (20 april 2002, ingezonden brief)

Ten aanzien van de feitelijke berichtgeving door de media, wordt deze kritiek gedeeld door de ombudsman van *de Volkskrant*.

Ik meen dat de verslaggeverij de Palestina-betoging, gezien de emoties die het geweld hier te lande al weken opwekt, heeft onderschat. De lezer heeft recht op een eerlijk, degelijk en compleet verslag van zo'n betoging. Meer mankracht betekent meer (juiste) feiten. Want er gaat niets boven eigen waarneming ter plaatse. In Srebrenica én op de Dam in Amsterdam. (20 april 2002, *de Ombudsman*, door Jos Klaassen)

Samenvatting

Tabel 3.3 geeft een overzicht van de frequentie waarmee de verschillende perspectieven op de demonstratie in de artikelen zijn genoemd. Niet alleen frequentie, maar ook het moment en de plaats van publicatie, en de auteur geven verschillend gewicht aan deze interpretaties. Veroordeling en botsing van culturen zijn perspectieven die een duidelijk negatief en gevaarlijk beeld van de demonstratie geven. Maar de andere perspectieven zijn niet negatief. Zij besteden meer aandacht aan het laten zien en begrijpen van de positie van moslims (politiek, stigmatisering) en het bouwen van een dialoog.

Tabel 3.3 Perspectieven op de demonstratie april 2002, aantal keren genoemd

veroordeling van antisemitisme en geweld	12
constructieve dialoog	12
politiek internationaal	8
politiek Nederland (integratie)	7
selectieve presentatie gebeurtenissen in media	7
botsing der culturen	7
stigmatisering	7
totaal	60

3.6.3 Commotie rond islamitische organisaties

Feitelijke artikelen over de politieke dimensie van de islam verwijzen dikwijls naar het al dan niet bestaan van banden van organisaties met islamitische landen. Ook fanatisme en politieke belangen komen vaak terug in het materiaal. Deze focus is voor een deel te verklaren uit de sensatiewaarde van deze onderwerpen.

Islaminstituut initiatief: wel of geen politieke agenda?

In februari 1998 ontstaat een discussie over het Islaminstituut in Leiden; initiatief van en gesubsidieerd door het ministerie van Onderwijs. Tegenstanders hekelen de grondslag van dit instituut. Het is volgens arabist Leemhuis geen onafhankelijk instituut maar 'een denktank met buitenlandse studenten onder directe overheidsinvloed' (4 februari 1998). Doelstelling van het instituut is volgens Leemhuis om buitenlandse studenten op te leiden die bij terugkomst in het herkomstland een

tegenwicht tegen het fundamentalisme moeten opwerpen. Leemhuis, zelf lid van de commissie die de oprichting heeft voorbereid, meent dat het instituut wel degelijk banden wilde onderhouden met islamitische landen zoals Indonesië, Marokko en Egypte (4 februari 1998). Naar aanleiding van dit bericht moest minister Ritzen in een spoeddebat in de Tweede Kamer verzekeren dat het Islaminstituut geen banden heeft met deze landen, noch met andere islamitische landen, maar volgens F. Leemhuis is dit niet waar. Volgens de arabist was het de bedoeling dat er dependances van het instituut in hoofdsteden van genoemde landen zouden ontstaan: deze zusterinstituten zouden echter volgens Leemhuis niet kunnen garanderen dat zij onafhankelijk zijn van lokale autoriteiten en strenge selectiecriteria hanteren bij het toelaten van studenten.

In een ingezonden brief bekritiseert S. Abdus Sattar (voormalig voorzitter van de Nederlandse Moslim Raad) het streven van de Nederlandse overheid om 'fundamentalisme preventief te bestrijden door zogeheten "liberale moslimleiders" op te leiden', omdat het indruist tegen het beginsel van de scheiding van kerk en staat. Juist de bemoeienis van de moslingemeenschap met interne aangelegenheden zou volgens Abdus Sattar leiden tot weerstand vanuit die gemeenschap, zodat het voorstel van het Islaminstituut een averechts effect zou hebben:

Een ander dilemma betreft de voorgenomen methode van steun voor de 'liberale islam'. De overgrote meerderheid van de moslims in Nederland is gematigd van opvatting en wars van religieus extremisme. De spontane processen van interne controle binnen de betrokken gemeenschappen vormen een natuurlijke bescherming tegen fundamentalistische tendensen. Echter, wanneer buitenstaanders zich ongevraagd met interne aangelegenheden gaan bemoeien, zullen zij weerstand ondervinden. Een groep die zich gemanipuleerd of bedreigd voelt, zal geneigd zijn haar standpunt te verharderen. Openheid van geest kan alleen bestaan in een situatie van vertrouwen en veiligheid. (6 februari 1998, ingezonden brief, S. Abdus Sattar)

De opening van het Islaminstituut in oktober 1998 leidt tot een rel veroorzaakt door het protest van een organisatie van Iraanse vluchtelingen (de organisatie Prime, bericht van 21 oktober 1998). Volgens deze organisatie zou de overheid discutabele belangen hebben bij de oprichting van het instituut; voor de opening is de dochter van de voormalige president van Iran, mevrouw Rafsanjani, uitgenodigd. De protestorganisatie wilde daarop een debat aangaan met de dochter van Rafsanjani, omdat zij volgens de verklaring van de protestanten niet kan zijn uitgenodigd vanwege haar expertise op het gebied van de islam ('Ze heeft nog nooit wat over de islam geschreven en is geen theoloog', 21 oktober 1998), maar alleen vanwege de handelsbelangen van Nederland en Iran. *De Volkskrant* meldt voorts dat Nederlandse moslimorganisaties grote twijfels bij het instituut hebben, en dat zij helemaal niet bij de plannen voor het instituut zijn betrokken. Verder blijkt dat ook Nederlandse universiteiten die

bij het instituut waren betrokken 'afhaakten omdat ze het Islamcentrum te politiek vonden' (21 oktober 1998).

Impliciet in deze discussie is de boodschap dat de Nederlandse overheid met het Islaminstituut geen goed figuur slaat, omdat het volgens de berichten fundamentalisme wil bestrijden met middelen die zij in het fundamentalisme afkeurt: banden met islamitische landen en bemoeienis met godsdienstaangelegenheden door de staat.

Imams en 'fundamentalisme'

Het probleem van mogelijke verspreiding van 'fundamentalisme' door moskeeën kwam al aan de orde in de analyse van de discussie rond het thema homoseksualiteit en islamitische scholen. Verder zijn er in het geanalyseerde materiaal geen grote issues rond fundamentalisme te vinden, maar meer losse berichten.

Zo is er in december 1998 een rechtszaak naar aanleiding van een protest van een moskeebestuur. Dit is interessant omdat het hier eens niet gaat om Marokkaanse of Turkse, maar om Surinaamse moslims, en om een protest tegen fundamentalisme vanuit de moslimgemeenschap. Het protest is gericht tegen de aanstelling van een 'fundamentalistische' imam: het voormalige moskeebestuur en een aantal leden houden 'hun' moskee in Zwolle bezet omdat zij niet willen dat een Pakistaanse geestelijk leider daar zal komen te werken, omdat dat het einde van de integratie zou betekenen.

De moslims erkennen shah Ahmad Noorani Siddiqui wel als geestelijk leider van de World Islamic Mission (WIM), maar weigeren hun moskee aan hem over te dragen. [...] Noorani, een Pakistaans politicus die pendelt tussen Pakistan, Londen en Nederland, staat bekend als fundamentalist. Het kabinet onderzoekt naar aanleiding van vragen in de Tweede Kamer onder meer of de geestelijk leider wegens oproepen tot geweld tegen andersdenkenden de toegang tot Nederland moet worden ontzegd. [...] 'Hij is geestelijk leider. Niet meer en niet minder', aldus imam Goelab (oud-bestuurder). 'Noorani is een anti-westerse fundamentalist die autoritair optreedt. Als hij het voor het zeggen krijgt in de moskee, is het gedaan met de integratie. Wij zijn Nederlanders en willen niet gehoorzamen aan een Pakistaans geestelijke.' De Zwolse moskee beschikt over banden van preken van Noorani waarop deze zich heftig afzet tegen het Westen, aldus het bestuur. (1 december 1998)

De vorige imam verdedigt zijn protest tegen de imam Noorani in de rechtszaak met verwijzing naar de vrijheid van meningsuiting.

Imam Goelab mag van de rechter de Pakistaanse geestelijke niet als fundamentalist betitelen. De Zwolse imam gaat hiertegen in hoger beroep: 'Ik leef in Nederland ben een Nederlands staatsburger. Iedereen kan lezen en horen wat

Noorani vindt. Ik accepteer niet dat ik niet voor mijn mening mag uitkomen.’
(16 december 1998, Zwolle geeft groep moslims mogelijk ander onderkomen)

Tegenover dit voorbeeld staat een signalering van fundamentalisme in een bericht naar aanleiding van uitspraken van de BVD-directeur S. Van Hulst dat ‘een aantal Nederlandse imams en organisaties er bewust op uit zijn het integratieproces van minderheden in Nederland te belemmeren’.

Vorig jaar werd een Utrechtse imam het land uitgezet, nadat was gebleken dat hij werkte voor de Libische geheime dienst. Volgens de BVD was zijn voornaamste opdracht het tegengaan van integratie. Hij is niet de enige, zei Van Hulst zondag in het programma Buitenhof. (21 mei 2001)

De berichten leiden niet tot een zelfstandige issue maar vallen binnen de discussie over imam El-Moumni die op dat moment speelt. Zij versterken wel indirect de opvatting dat El-Moumni moet worden veroordeeld voor zijn uitspraken en (zoals gesuggereerd door de VVD) indien mogelijk moet worden uitgezet.

Initiatieven van moslimorganisaties gericht op Nederlandse samenleving

Naast de bovengenoemde voorbeelden van negatieve berichten, worden incidenteel ook positieve initiatieven gemeld. Zo bericht *de Volkskrant* in juli 1998 over de oprichting van een Vereniging Imams Nederland, waarbij honderdvijftig imams zouden zijn aangesloten. Het doel van de vereniging is om toestemming te krijgen van de regering om imams als geestelijk verzorgers in gevangenissen aan te stellen. Toch wordt ook in dit bericht weer verwezen naar dubieuze banden met landen van herkomst en interne verdeeldheid onder de moslims in Nederland.

De oproep van de VIN wordt gesteund door de Nederlands Islamitische Raad, de Islamitische Universiteit Rotterdam en de Turks-Islamitische Sociaal Culturele Federatie (TICF), de grootste Turkse moskeeorganisatie in Nederland. [...] Eerder uitte ondermeer het Amsterdams Centrum Buitenlanders kritiek op het feit dat de islamitische universiteit docenten aantrekt uit zeer behoudende hoek, zoals de Egyptische Al-Azhar universiteit. Maar volgens één van de voor mannen van de betrokken islamitische organisaties, Drs. S. Damra, streven de organisaties wel degelijk integratie na. Damra, medewerker van het ACB, is inmiddels door het ACB met verlof gestuurd. In een nota over de ‘Politieke Islam in Nederland’ concludeerde de BVD vorige week verder dat de activiteiten van de grootste betrokken organisatie, de TICF, ‘dikwijls zijn gericht op het veiligstellen van Turkse staatsbelangen’. De TICF werkt nauw samen met het ministerie van Godsdienstzaken in Ankara. Dat ministerie stuurt en betaalt de Turkse imams in Nederland. De leiding van dit ministerie juicht een opleiding

van imams in Nederland toe mits de imams hun banden met het ministerie niet doorsnijden. (3 juli 1998)

Naar aanleiding van de discussie over de El-Moumni-affaire in 2001 (zie ook § 3.5.4 en 3.5.5) wordt door Milli Görüs en vooral door de Stichting Islam en Burgerschap voorgesteld om de organisatie van imamopleidingen en inburgeringscursussen beter te regelen. Ook worden in 2002 nieuwe inburgeringsinitiatieven vanuit de regering gesteund door Milli Görüs en andere organisaties (7 januari 2002, de Rotterdamse An-Nasr moskee, waar imam El-Moumni werkt, zou echter afwijzend tegenover dit voorstel staan).

3.6.4 Ontwikkeling in opinieklimaat

In de eerste jaren uit onze steekproef vinden we in opiniestukken nog vaak de constatering dat ‘fundamentalisme’ en extremisme in Nederland weinig kans hebben. Ook in columns die positief staan tegenover het bestaan van islamitische scholen, en in uitspraken van Milli Görüs over de samenwerking van deze organisatie met de Nederlandse veiligheidsdienst wordt de nadruk gelegd op het positieve klimaat in Nederland waarin voor extremisme geen plaats zou zijn (zie § 3.6.1). Een columnist wijst erop dat Nederland in vergelijking met het buitenland een gunstiger beeld biedt, mede dankzij de traditie van tolerantie waarin extremisme minder snel zou gedijen.

Wel is er waarschijnlijk in geen ander land ter wereld een bevolking te vinden met zulke dwingend tolerante gedragsnormen. Deze tolerantie, stelt Zahn [Ernest Zahn, in zijn studie *Regenten, rebellen, reformatoren*] voorkomt niet elke vorm van radicalisme, maar zorgt wel voor een geestelijk klimaat waarin extremisme slecht gedijt. Het lijkt dan ook geen toeval dat de moslims, die in het buitenland nog wel eens een voorliefde vertonen voor extremisme, zich in Nederland doorgaans heel redelijk opstellen. Het aantal voorstanders van het doodvonnis voor de ketter Salman Rushdie bleef in ons land bijvoorbeeld vrij klein. (13 maart 1998, Gerry van der List, *Forum*)

In 1998 en 1999 is er meer aandacht voor de persoonlijke beleving van religiositeit van moslimjongeren. Maar in de discussies over homoseksualiteit en fundamentalisme in 2001 en 2002 wint de overtuiging terrein dat het probleem juist schuilt in tolerantie, omdat sommige demonstranten en geestelijk leiders hiervan misbruik maken. Als gevolg hiervan raakt de beleving van religiositeit gepolitiseerd. In mei 2001 wordt in de Rotterdamse Laurenskerk een debat over fundamentalisme georganiseerd met Nederlandse moslims en internationale gasten. Het bericht over de discussie benadert de issue van het fundamentalisme vanuit het perspectief van ‘de tolerante samenleving tegenover intolerantie’. De conclusie van de verslaggever en redactie (in de titel boven het bericht) is dat de vrijheid van meningsuiting ‘plotseling

een giftand blijkt te hebben' (14 mei 2001). In dit opzicht is er dus een duidelijke kentering waar te nemen in de discussie over fundamentalisme, nog vóór de aanslagen van 11 september 2001.

Overigens wordt de eis tot het accepteren van religieuze diversiteit in de publieke sfeer meermaals feller bekritiseerd door allochtone intellectuelen dan door autochtone opinieleiders. In de maanden voorafgaand aan de Amsterdamse demonstratie (§3.6.2) hadden de welbekende uitspraken door Pim Fortuyn over de 'achterlijke moslimcultuur' veel aandacht gekregen in *de Volkskrant* en andere media. Eind mei 2002 analyseert Volkskrantredacteur Hans Wansink dit in een terugblik als volgt:

De gevestigde partijen reageerden geschokt en ook een beetje opgelucht: politieke nieuwkomer maakt zichzelf onmogelijk met rabiate uitspraken. Niets bleek minder waar. De bijval kwam uit ongedachte hoek: jonge allochtone intellectuelen verhieven hun stem tegen de huns inziens zwaar onderschatte verderfelijke invloeden van het moslimfundamentalisme in Nederland. (7 mei 2002, Hans Wansink)

3.7 Samenvatting kwalitatieve analyse publieke discussie

Er valt niet één overheersende richting in de publieke discussie te onderscheiden, ten gunste of ten nadele van moslims en de islam in Nederland. Centraal in de discussie staat de vraag in welke mate religieuze diversiteit de ruimte mag en kan krijgen, uitgaande van verschillende grondrechtelijke beginselen en rekening houdend met de maatschappelijke consequenties van de geloofsvoorschriften en overtuigingen van moslims. Alle elementen in deze vraag kennen hun eigen dynamiek. Bij de antwoorden die in confrontatie met deze vragen worden geformuleerd door zowel niet-moslims als moslims, komen een aantal tegenstrijdigheden en dilemma's naar voren.

Tot de fundamentele waarden in deze discussie behoort in de eerste plaats het beginsel van de scheiding van kerk en staat. Hoewel dit beginsel algemeen wordt onderschreven, mengen opinieleiders en politici zich in bepaalde gevallen toch in vragen over de invulling van het religieuze leven, bijvoorbeeld naar aanleiding van de discussie over islamitische scholen.

Ook ontstaan er discussies waaruit blijkt dat de toepassing van het beginsel van godsdienstvrijheid in bepaalde gevallen strijdig is met het principe van de bescherming van de keuzevrijheid van het individu, het gelijkheidsbeginsel, het beginsel van de persoonlijke autonomie en de bescherming van groepen tegen discriminatie. In concrete gevallen ontstaat dus een botsing tussen verschillende waarden die zijn verankerd in de grondwet. De vraag is dan in hoeverre een godsdienst vrij mag zijn als zij uit naam van het geloof bepaalde andere groepen apart zet of zelfs anderen

aanzet tot ongelijke behandeling van deze groepen (bijvoorbeeld in de discussie over homoseksualiteit).

Daarnaast is er een discussie over de relatie tussen religieën integratie. Zonder hier in te gaan op de verschillen tussen sociaal-economische en sociaal-culturele integratie, zijn er verschillende benaderingen te ontdekken in de discussie. De ene benadering benadrukt dat religie de integratie(bereidheid) van grotere groepen moslims belemmert, de andere legt het accent op een al bestaand gebrek aan integratie en op ervaringen van sociale uitsluiting onder bepaalde groepen, die zouden maken dat religie meer aanhang vindt. Bovendien speelt de vraag of religie integratie wel in de weg staat. Tenslotte is er het dilemma hoe men vanuit grondrechtelijk perspectief moet omgaan met religieus conservatisme.

Voor sommigen staat voorop dat religieus conservatisme botst met de waarden van de geseculariseerde Nederlandse samenleving. Het recht op vrijheid van godsdienst en meningsuiting verlenen aan conservatief religieus georiënteerde groepen of individuen zou volgens hen dan ook een averechts effect hebben op integratie. Anderen bestrijden dit, met verwijzing naar dezelfde rechten, en menen dat het strikt vasthouden aan het geloof goed kan samengaan met integratie. Tenslotte wordt betoogd dat zelfs wanneer religieus conservatisme zich in de publieke sfeer openbaart, dit moeten worden gerespecteerd als een uiting van meningsvrijheid net zo goed als dat voor andere levensovertuigingen geldt.

Deze discussies ontstaan naar aanleiding van een aantal concrete incidenten: een uitspraak van de Commissie Gelijke Behandeling tegen een rechtbank die de sollicitatie van een moslimvrouw weigerde omdat zij een hoofddoek op haar werk wilde dragen, een verzoek van moslimmeisjes voor een gebedsruimte op hun openbare school, een rechtszaak naar aanleiding van uitspraken van de imam El-Moumni over homoseksuelen, een debat over het toestaan van de oprichting van een islamitische middelbare school, een televisie-uitzending over vermeend fundamentalisme op islamitische basisscholen, en door Marokkaanse jongens veroorzaakte relletjes tijdens een demonstratie tegen het Israëliëse optreden tegen de Palestijnen. Ook een grote internationale manifestatie van de Turkse Milli Görüs-beweging leidt tot berichten en commentaren over de aard van de organisatie en haar invloed op de integratie/segregatie van Turkse moslims in Nederland.

Verder is het ook niet zo dat in de discussie een front van allochtonen tegenover autochtonen, en van moslims tegenover niet-moslims, is komen te staan. In feite spelen dezelfde met elkaar strijdende beginselen, waarden en dilemma's binnen de verschillende groepen, en zelfs ook binnen het individu.

In het bijzonder jonge moslims en moslimas laten zien hoe zij met de dilemma's waarmee zij worden geconfronteerd, zowel binnen de groep van geloofsgenoten

als in het samenleven met niet-moslims, proberen om te gaan. Religiositeit is naar zeggen van de meeste van deze jongeren verankerd in hun leven als persoonlijke overtuiging, als middel voor bescherming en versterking van de eigen identiteit en weerbaarheid, en als sociaal herkenningspunt of referentiekader voor groepssolidariteit. In dit verband verwijzen met name Marokkaanse jongeren naar het feit dat zij bij allochtonen (bijvoorbeeld werkgevers en collega's) vaak stuiten op negatieve percepties van en gebrek aan kennis over hun geloofsbeleving. Tegelijkertijd komt een groot deel van de jongeren en jongvolwassenen ervoor uit dat zij de geloofspraktijk en de naleving van geloofsvoorschriften aanpassen aan hun maatschappelijke omgeving en ambities, en hun doelstellingen van sociaal-economische en intellectuele ontwikkeling.

In andere situaties blijkt dat ook de tweede generatie het idee onderschrijft dat maatschappelijke integratie het naleven van geloofsvoorschriften niet in de weg mag staan. Zij eisen het recht van vrijheid van godsdienst op, zelfs als dit leidt tot een behandeling die juist hun anders-zijn beschermt en niet uitgaat van hun gelijkheid, bijvoorbeeld bij het recht om te bidden op de openbare school, om apart te douchen bij sport, of om een hoofddoek te dragen op het werk. Sommige allochtone commentatoren wijzen op het gevaar van het inwilligen van dergelijke eisen, waar dit (bijvoorbeeld op openbare scholen) zou leiden tot een indirecte steun aan religieus conservatisme. In de discussie over islamitische basisscholen overheerst bij argumenten van allochtone woordvoerders het recht om de bescherming van de eigen religieuze identiteit en het behoud en de overdracht van de eigen levensovertuigingen. Een minderheid van de geciteerde allochtonen is echter tegen de scholen, omdat zij de integratie zouden belemmeren.

Genoemde voorbeelden bevestigen eens te meer dat de meningen over de positie van de islam in Nederland uiteenlopend van aard zijn en zich kenmerken door een centrale referentie aan grondwettelijke beginselen als godsdienstvrijheid en gelijkheid. De bescherming van godsdienstvrijheid is soms in strijd met het gelijkheidsbeginsel en het integratiestreven, daar waar deze bescherming leidt tot het ruimte geven aan religieus conservatisme en aan een ongelijke behandeling van andere groepen. Het beroep op deze beginselen is dus niet altijd eenduidig. Dit geldt zowel voor de principiële discussie over met elkaar strijdende beginselen, als voor de concrete toepassing van die beginselen bij de geloofsbeleving en in het dagelijks bestaan van moslims in de Nederlandse samenleving.

Noten

- 1 Een test met gecodeerde data, waarbij een volledige dataset (voor alle opeenvolgende dagen) werd vergeleken met de dagen uit een systematische steekproef met een interval van vier dagen, wees uit dat het verschil tussen steekproef en volledige dataset op enkele inhoudsvaariabelen aanzienlijk was. Dit was nog sterker als men alleen naar artikelen over religiositeit zocht: deze waren ondervertegenwoordigd in de steekproef t.o.v. de volledige dataset.
- 2 De oplage van het *NRC Handelsblad* in binnen- en buitenland was: 270.706 (2000), 267.201 (2001), en 268.353 (2002) (Cebuco, 2003). Oplage *de Volkskrant*: 343.961 (2000), 333.983 (2001), en 329.347 (2002). Het bereik van het *NRC Handelsblad* in de periode mei 2002-april 2003 is door het NOM vastgesteld voor personen van 13 jaar en ouder (n=35.000) als zijnde 3,8, tegenover een bereik van 6,7 voor *de Volkskrant*. Vergeleken met het bereik van andere dagbladen inclusief gratis kranten (*Telegraaf* 19,5; *Spits* 11,9; *Metro* 9,6; *Algemeen Dagblad* 8,5) ligt *de Volkskrant* dus dichterbij bredere gelezen kranten, ook in termen van sociaal demografische kenmerken (NOM, 2003).
- 3 In artikelen (buiten de steekproef) die algemene beleidsproblemen bespreken worden meermaals allochtonen terloops in een bijzin als de probleemgroep bij uitstek genoemd. Deze artikelen zijn niet geanalyseerd omdat de inhoud en de hoofdfactoren niets met etnische relaties te maken hebben.
- 4 Er is gestreefd naar een zo volledig mogelijke dataverzameling binnen de steekproefdefinitie. Dit is in de eerste plaats gedaan met behulp van het on-line digitale archief van de *Krantenbank*. Er werd gezocht op artikelen waarin de woorden 'allochtonen', of 'Marokkanen', of 'Turken', of 'islam', of 'moslim', of 'minderheden' voorkwamen (inclusief verbuigingen als 'Marokkaanse', etc.). De *Krantenbank* geeft van stukken die beschermd zijn met auteursrecht alleen de titel en datum: deze missende artikelen zijn verkregen via het microfiche-archief van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek. Tot slot zijn artikelen die wel over deze groepen en/of onderwerpen gingen maar waarin zij niet bij name werden genoemd gecopieerd via een zoekactie in het knipselkrantarchief van de Stichting Forum. Dit archief gaf ook een indruk van de berichtgeving in andere dagbladen (niet opgenomen voor analyse maar als achtergrond voor de onderzoeker).
- 5 Op het niveau van het artikel kunnen wij andere vragen stellen over keuze van het soort artikel of format. Vragen naar de presentatie en omvang van het gepresenteerde in het artikel, die van belang zijn bij het onderzoeken van beeldvorming en media effecten, maar waarop dit onderzoek niet is gericht, zijn hier buiten beschouwing gelaten.
- 6 Openingsartikelen zijn feitelijke nieuwsberichten die doorgaans op binnenlands nieuws of andere nieuwspagina's worden geplaatst. Het verschil tussen reportages en achtergrondartikelen is dat de eerste gebaseerd is op werk van een reporter in het veld en de tweede ook kan bestaan uit zogenaamde 'desk research'.
- 7 Gecodeerd waar dit herkenbaar was voor individuele actoren, in 434 gevallen was het onmogelijk op grond van tekst de sekse van actoren vast te stellen, met name in brieven slechts ondertekend met voorletter en achternaam, en in redactionele hoofdartikelen.
- 8 Zie hoofdstuk 3 paragraaf 3.6.1 voor de posities van deze organisatie als voorbeeld van de politieke 'dimensie'.
- 9 Zie hoofdstuk 3 paragraaf 3.2.1 en 3.2.2 voor citaten van standpunten van woordvoerders van deze organisaties over islambeleving door jongeren.
- 10 Het onderwerp van gesprek is dus niet hetzelfde als de labelling van geciteerde nieuwsactoren, waar de categorie moslims veel minder vaak voorkwam (tabel 2.3).
- 11 Het belang van de discussie over discriminatie in de Nederlandse context komt overeen met bevindingen van onderzoek in Engeland en Frankrijk naar berichtgeving over etniciteit: in

- deze landen is eind jaren negentig de aandacht voor discriminatie in de dagbladcoverage toegenomen (Ter Wal, 2002).
- 12 In discussie over de El-Moumni-affaire is vaak verwezen naar discriminatie op grond van seksuele geaardheid, deze vorm van discriminatie is hier niet gecodeerd en maakt dus geen deel uit van dit percentage.
 - 13 In de percentages voor de globale categorie in tabel 2.8 zijn de percentages gebaseerd op frequenties voor de samengevoegde categorie, d.w.z. als in een uitspraak bijvoorbeeld zowel vijandigheid tegen moslims als vooroordelen als anti-discriminatie aan bod komt, telt dit als 1 keer discriminatie.
 - 14 Deze positie kwam in het nieuws omdat de organisatie een man ontsloeg die bij de moskee-administratie hielp en zich uitgaf voor vertegenwoordiger van de organisatie om de woorden van imam El-Moumni publiekelijk te herhalen. (12 mei 2001, pagina 3 'Carrière 'imam' Özer bij Ayasofia voorbij').

Literatuur

- Agha, O.H. (1999). Islamic fundamentalism and its image in the western media: alternative views. In K. Hafez (Ed.), *Islam and the West in the Mass Media. Fragmented Images in a Globalizing World*. Cresskill, NJ: Hampton Press Inc.
- Bakker, P. en Scholten, O. (1999). *Communicatiekaart van Nederland. Overzicht van media en communicatie*. Alphen a/d Rijn: Samsom.
- Bardoel, J. en Bierhof, J. (1997). *Media in Nederland: feiten en structuren*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Cebuco (2003). *Verspreide oplage dagbladen in binnen- en buitenland in 2000, 2001, en 2002*. Geraadpleegd mei 2003 via <http://www.cebuco.nl>.
- Cottle, S. (Ed.) (2000). *Ethnic minorities and the media: changing cultural boundaries*. Ballmoor: Open University Press.
- Dagevos, J. (2001). *Perspectief op integratie*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid.
- De Vreese, C. H., Peter, J., en Semetko, H. A. (2001). Framing politics at the launch of the euro: A cross-national comparative study of frames in the news. In: *Political Communication*, 18 (2), p. 107-122.
- Deuze, M. (2000). *Journalists in the Netherlands*. Amsterdam: Aksant.
- Devroe, I. en Saeys, F. (2002). 'Allochtonen en aanverwante thema's in de Vlaamse pers'. In: *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, 30 (2) p. 56-76.
- Elridge, J. (1983). 'War and Peace News on British Television'. In: *Current Research on Peace and Violence*, 1, p. 3-28.
- Extra, G., en de Ruijter, A. (red.) (2002). *De multiculturele samenleving als uitdaging*. Amsterdam: Aksant.
- Fennema, M. (2002). *Persstemmingen na 11 september*. Universiteit van Amsterdam: IMES Onderzoek in opdracht van Minister voor Grote Steden en Integratiebeleid.
- Frissen, V. en Houben, M. (1994). *Communication needs of Arab migrant women in the Netherlands. Pilot study and research proposal*. Amsterdam: Medmedia.
- Gadella, P., Geulen, A., en Jansen, G. (1988). *Marokkaanse jongeren over integratie en media*. Universiteit Utrecht: Wetenschapswinkel Sociale Wetenschappen.
- Gans, H. (1980). *Deciding what's news*. New York: Vintage Books.
- Glasgow Media Group (1982). *Really bad news*. London: Routledge.
- Glasgow Media Group (1985). *War and Peace News*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Graber, D.A. (1984). *Processing the news*. New York: Longman.
- d'Haenens, L. en Bink, S. (2000). *Etnische minderheden en de media* (CD-Rom). Nijmegen: Nijmegen University Press.
- d'Haenens, L. en Saeys, F. (2002). 'Redactioneel: Gevoeligheden rond etnische en culturele identiteit: de rol van de media'. In: *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, 30(2), p. 2-4.
- Hafez, K. (Ed.) (1999). *Islam and the West in the Mass Media. Fragmented images in a Globalizing World*. Cresskill, NJ: Hampton Press.
- Harchaoui, S. en Huinder, C. (red.) (2003). *Stigma: Marokkaan! Over afstoten en insluiten van een ingebeelde bevolkingsgroep*. Utrecht: Forum Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling.
- King, R. en Wood, N. (2001). *Media and Migration. Constructions of mobility and difference*. Aldershot: Ashgate.
- Kleinnijenhuis, J. (1990). *Op zoek naar nieuws: onderzoek naar journalistieke informatieverwerking en politiek*. Amsterdam: vU Uitgeverij.
- Koopmans, R. (forthcoming). 'Minority Group Demands and the Challenge of Islam'. In: Koopmans, R., Statham, P. en Giugni, M. (Eds.) *Contested Citizenship*. Cambridge: UP.

- Kross, R. en Lahaise, J. (1991). *De vijfde colonne in grillrooms en koffiehuisen*. Islamberichtgeving in Nederland tijdens de golfcrisis. Amsterdam: Werkgroep Media en Migranten, Nederlandse Vereniging van Journalisten.
- Leurdijk, A. (1999). *Televisiejournalistiek over de multiculturele samenleving*. Amsterdam: het Spinhuis.
- Merten, K. (1983). *Inhaltsanalyse: Einführung in Theorie, Methode und Praxis*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Martens, E.P. (1999). *Minderheden in beeld*. De SPVA-1998. Rotterdam: ISEO.
- NOM (Nationaal Onderzoek Multimedia) (2003). *NOM Print Monitor Jaarcijfers mei 2002-april 2003*. <http://www.cebuc.nl>.
- Nijhoff, K.G. en Trompetter, J.M. (1994). *Hoofdzoekjes en soepjurken: een onderzoek naar de beeldvorming over de islam en moslims in Nederland* (Onderzoek in opdracht van het SMT) Universiteit Utrecht: Wetenschapswinkel Sociale Wetenschappen.
- Nökel, S. (2002). *Die Töchter der Gastarbeiter und der Islam. Zur Soziologie alltagsweltlicher Anerkennungspolitiken. Eine Fallstudie*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Obdeijn, H. en De Mas, P. (2001). *De Marokkaanse uitdaging. De tweede generatie in een veranderend Nederland*. Utrecht: FORUM Instituut voor multiculturele ontwikkeling.
- Polak, S. (2003). 'Islam voor journalisten'. In: *Meander Magazine*, 2 (juni), p. 6-7.
- Poole, E. (2002). *Reporting Islam. Media representations of British Muslims*. London: I.B. Tauris Publishers.
- Said, E. (1981). *Covering Islam*. New York: Pantheon Books.
- Scheufele, D. A. (1999). Framing as a theory of media effects. *Journal of Communication*, 49 (1), p. 103-122.
- Schmidtke, O. (2001). *Polnische Migranten in Deutschland: die Entdramatisierung von kollektiver Identität*. University of Victoria BC, manuscript.
- Semetko, H. A. en Valkenburg, P. M. (2000). 'Framing European politics: A content analysis of press and television news'. In: *Journal of Communication*, 50 (2), p. 93-109.
- Sterk, G. (red.). (2000). *Media en allochtonen. Journalistiek in de multiculturele samenleving*. Den Haag: Sdu.
- Ter Wal, J. (Ed.) (2002). *Racism and Cultural Diversity in the Mass Media. An overview of research and examples of good practice in the EU Member States, 1995-2000*. Vienna: European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia.
- Top, B. (2002). *Moslims en media effecten. Internationale conflictsituaties en de binnenlandse gevolgen*. NVJ Bureau Media en Migranten: <http://www.beeldvorming.net>
- Tuchman, G. (1978). *Making news: A study in the construction of reality*. New York: Free Press
- Van den Bos, P. (2002). *Dagbladen en de islam na 11 september*. <http://www.lbr.nl/media/dagbladenenislam.html>.
- Vasterman, P. en Aerden, O. (1995). *De context van het nieuws*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Verstraeten, H. (1998). 'Media, publieke sfeer en interculturele communicatie: enkele onderzoeksperspectieven'. In: E. Schelfhout en H. Verstraeten (red), *De rol van de media in de multiculturele samenleving* (p. 13-31). Brussel: VUB Press.
- Van Dijk, T. (1988). *News Analysis. Case studies of international and national news in the press*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Zelizer, B. en Allen, S. (2002). *Journalism after September 11*. London: Routledge.

Bijlage A Namen actoren en organisaties

Tabel B.1 Bijdragen van allochtone sprekers met bekende naam, opiniepagina's en feitelijk nieuws (incl. interviews), anders dan columnisten, aantallen

naam	opiniërend	feitelijk
Abdus Sattar, Sayidah	1	2
Aboutaleb, A. (Forum)	3	4
Akbulut, M. (islamitische scholen)		2
Akel, I. (NCB)	1	4
Akkaya, Y. (CDA Arnhem)		1
Arib, K. (PvdA)	1	4
Arslan, Zeki (Forum)	3	6
Azdoural, A. (journalist)	1	
Bouazza, Hafid		1
Bouddouft, Said (SMT)	1	2
Can-Engin, H. (IOT)	1	2
Cheribbi, Oussama	2	1
Coronel, Mercita	3	
Coruz, C. (Isl. Raad NL)		1
Damra, Semirel (IUR)		2
Edddaoudi, Ali		2
El Boujjouffi, Driss (Ummon)		2
Ellian, Ashfin	2	1
El Madkouri, Halim	2	2
Elatik, Fatima (PvdA)	2	3
Ephimenco, Sylvain	1	
Günes, Saban (IOT)	4	1
Harchaoui, Sadik	1	
Haselhoeft, imam	1	3
Kaamouchi, Driss (Jellinek kliniek)		2
Kabaktepe, U. (Aya Sofia moskee)	1	6
Karacaer, Haci (Milli Görüs)	1	10
Lazrak, A. (SP)		1
Menebhi, Abdou (Emcemo)		2
Naas, Belgacem (Ibn Ghaldoen)		2
Ozgumus, Fatma	1	1
Pinto, David		1
Rabbae, Mohammed (GL)		5
Sadiq, Tasneem (Isl. Jongeren org.)	1	2
Siddiqui, Frank	1	
Sini, Mohammed (Islam en burgerschap)	2	2
Sanders, Stephan	1	
Varela, Joao (LN)		1
Yesilgöz, Y. (Universiteit Utrecht)		5
Zeroual, Fieroes (LN)		2

Tabel B.2 Omvang bijdrage columnisten

naam columnist	aantal bijdragen
Anet Bleich	9
Mohamed Benzakour	8
Marcel van Dam	8
Kader Abdolah	8
Ronald Plasterk	6
Jan Blokker	4
Pieter Hilhorst	4
Gerry van der List	3
Hans Wansink	3
Nelleke Noordervliet	2
totaal	55

Tabel B.3 Turkse organisaties - aantal bijdragen

naam organisatie	aantal bijdragen
Milli Görüs	25
Inspraak Orgaan Turken	11
Diyanet	3
Aan PKK verwante Koerdische organisatie	3
Turkse Federatie Nederland	2
HAK-DER alevitische organisatie	2
Aya Sofia Vereniging	2
Koerdistan Informatie Centrum	2
Grijze Wolven	1
Turks Academisch Netwerk	1
Andere Turkse organisaties	5
totaal	57

Tabel B.4 Marokkaanse organisaties – aantal bijdragen

naam organisatie	aantal bijdragen
Marokkaanse organisaties (meerdere samen)	7
Samenwerkingsverband Marokkanen en Tunesiërs	7
Towards a New Start	5
Marokkaanse Ambassade in NL	5
Stedelijke Marokkaanse Raad	4
Marokkaanse Vrouwenvereniging	3
UMMON (Unie Marokkaanse Moskee Organisaties Nederland)	3
Werkgroep Marokkaanse Amsterdammers	3
Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland	3
Stichting Al-Amal (Marokkaanse WOII in NL strijders)	1
Stichting Steunpunt Remigranten	1
Achahboun stichting Alamal (remigratie en 2 ^e generatie)	1
Amicales (mantelorganisatie Marokkaanse overheid)	1
Commissie Marokkaanse Jeugd	1
Emcemo (Euro-Mediterraan Centrum Migratie en Ontwikkeling)	1
totaal	46

Tabel B.5 Islamitische en Arabische organisaties – aantal bijdragen

naam organisatie	aantal bijdragen
Imams	13
Islam en Burgerschap	7
Moskee	6
Islamitische school	5
Nederlandse Moslim Raad	3
Islamitische Universiteit Rotterdam	3
Islamitische Jongeren Organisatie	3
Islamitische Scholen Besturen Organisatie	2
Stichting Yoesuf (Info en Educatie Islam en Seksuele Diversiteit)	2
Islamitische Raad Nederland	2
Islamitische Stichting Bevordering Integratie	1
Vereniging Imams Nederland	1
Eurabia (studentenvereniging Erasmus Universiteit)	1
Landelijke organisatie Arabische vrouwen	1
totaal	50

Tabel B.6 Expertorganisaties, kenniscentra en overige organisaties – aantal bijdragen

naam organisatie	aantal bijdragen
Stichting Forum	23
Nederlands Centrum Buitenlanders	8
Nederlandse Verenigingen tot Integratie van Homoseksualiteit COC	7
Landelijk Bureau ter Bestrijding van Rassendiscriminatie	5
Anti-discriminatie meldpunt	5
Anne Frank Stichting	1
Amsterdams Centrum Buitenlanders	1
Nederlands Migratie Instituut	1
Commissie Gelijke Behandeling	1
Centrum Informatie en Documentatie Israël	1
Samenwerking Turkse en Marokkaanse organisaties	1
totaal	54

Vaste reporters die over allochtonen verslaggeven in feitelijke berichten

- Rachida Azough
- Bas Mesters
- Henk Müller
- Mirjam Schöttelndreier
- Iñaki Genovesi

Bijlage B Codeerschema inhoudsanalyse

- 1 artikelkenmerken
 - a titel (als tekst);
 - b datum van publicatie;
 - c paginanummer;
 - d soort artikel;
 - e rubriek;
 - f aanleiding voor het publiceren van het artikel.

- 2 per artikel, de actoren, d.w.z. alle personen/organisaties die expliciet aan het woord komen). Per artikel zijn alle actoren gecodeerd: voor opiniërende artikelen de schrijver en voor feitelijke artikelen de geïnterviewde of anders geciteerde personen.

- 3 per actor, een aantal kenmerken:
 - a sekse
 - b functie of organisatie die de persoon vertegenwoordigt;
 - c de etniciteit van de persoon zelf zoals gepresenteerd in het artikel;
 - d de persoon/instantie waarover hij/zij uitspraken doet;
 - e de onderwerpen of issues waar hij/zij over spreekt (per actor werden maximaal drie issues gecodeerd).

- 4 per actor een laatste niveau waarbij (elementen van) de verschillende religieuze dimensies (volgens Kemper, 1996 en volgend onderzoek) werden gecodeerd.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (2004-2005) is te vinden op de website van het scp: www.scp.nl. Het Werkprogramma is rechtstreeks te bestellen bij het Sociaal en Cultureel Planbureau.

ISBN 90-377-0165-5

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel. Een complete lijst is te vinden op de website van het scp: www.scp.nl

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2

Sociaal en Cultureel Rapport 2002. De kwaliteit van de quartaire sector. ISBN 90-377-0106-x

The Netherlands in a European Perspective. Social & Cultural Report 2000. ISBN 90-377-0062 4
(English edition 2001)

Nederlandse populaire versie van het SCR 1998

Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland; de kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport.
Carlo van Praag en Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-662-8

Engelse populaire versie van het SCR 1998

25 Years of Social Change in the Netherlands; Key Data from the Social and Cultural Report. Carlo van Praag and Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-580-x

Nederlandse populaire versie van het SCR 2000

Nederland en de anderen; Europese vergelijkingen uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2000.
Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-5875-141-4

SCP-publicaties 2002

2002/2 Van huis uit digitaal. Verwerving van digitale vaardigheden tussen thuismilieu en school (2002).
ISBN 90-377-0089-6

2002/3 Voortgezet onderwijs in de jaren negentig (2002). ISBN 90-377-0072-1

2002/4 Boek en markt. Effectiviteit en efficiëntie van de vaste boekenprijs (2002) ISBN 90-377-0095-0

2002/5 Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid (2002). ISBN 90-377-0076-4

2002/6 Niet-stemmers. Een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focusgroepen (2002). ISBN 90-377-0098-5

2002/7 Zelfbepaalde zekerheden. Individuele keuzevrijheid in de sociale verzekeringen: draagvlak, benutting en determinanten (2002). ISBN 90-377-0088-8

2002/8 E-cultuur. Een empirische verkenning (2002). ISBN 90-377-0092-6

2002/9 Taal lokaal. Gemeentelijk beleid onderwijs in allochtone levende talen (OALT) (2002).
ISBN 90-377-0090-x

2002/10 Rapportage gehandicapten 2002. Maatschappelijke positie van mensen met lichamelijke beperkingen of verstandelijke handicaps (2002). ISBN 90-377-0104-3

- 2002/13 *Emancipatiemonitor 2002*. ISBN 90-377-0110-8
 2002/14 *Ouders bij de les. Betrokkenheid van ouders bij de school van hun kind (2002)*.
 ISBN 90-377-0091-8
 2002/16 *Rapportage Jeugd 2002 (2003)*. ISBN 90-377-0111-6

SCP-publicaties 2003

- 2003/1 *Mantelzorg. Over de hulp van en aan mantelzorgers (2003)*. ISBN 90-377-0112-4
 2003/4 *Rapportage Sport 2003 (2003)*. ISBN 90-377-0109-4
 2003/5 *Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen (2003)*.
 ISBN 90-377-0087-x
 2003/8 *De meerkeuzemaatschappij. Facetten van de temporale organisatie van verplichtingen en voorzie-
 ningen (2003)*. ISBN 90-377-0113-2
 2003/11 *De uitkering van de baan. Reïntegratie van uitkeringsontvangers: ontwikkelingen in de periode
 1992-2002 (2003)*. ISBN 90-377-0094-2
 2003/12 *De sociale staat van Nederland 2003 (2003)*. ISBN 90-377-0138-8
 2003/13 *Rapportage minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie (2003)*.
 ISBN 90-377-0139-6
 2003/16 *Profijt van de overheid. De personele verdeling van gebonden overheidsuitgaven en -inkomsten in
 1999 (2003)*. ISBN 90-377-0070-5
 2003/17 *Armoedemonitor 2003 (2003)*. ISBN 90-377-0140-x

SCP-publicaties 2004

- 2004/4 *Zorg en wonen voor kwetsbare ouderen. Rapportage ouderen 2004 (2004)*.
 ISBN 90-377-0156-6
 2004/6 *The poor side of the Netherlands Results from the Dutch 'Poverty Monitor', 1997-2003 (2004)*.
 ISBN 90-377-0183-3

Onderzoeksrapporten 2002

- 2002/1 *Onbetaalde arbeid op het spoor (2002)*. ISBN 90-377-0073-x
 2002/12 *De werkelijkheid van de Welzijnswet (2002)*. ISBN 90-377-0116-7
 2002/15 *De vierde sector. Achtergrondstudie quartaire sector (2002)*. ISBN 90-377-0093-4

Onderzoeksrapporten 2003

- 2003/2 *Beter voor de dag. Evaluatie van de stimuleringsmaatregel Dagindeling (2003)*.
 ISBN 90-377-0124-8
 2003/3 *Inkomen verdeeld (2003)*. ISBN 90-377-0074-8
 2003/6 *Vragen om hulp. Vraagmodel verpleging en verzorging (2003)*. ISBN 90-377-0114-0
 2003/7 *Vragen om hulp. Vraagmodel verpleging en verzorging. Samenvatting van het onderzoeksrapport
 (2003)*. ISBN 90-377-0133-7
 2003/9 *Maten voor gemeenten 2003 (2003)*. ISBN 90-377-0134-5
 2003/10 *Het gemeentelijk onderwijsachterstandenbeleid halverwege de eerste planperiode (1998-2002)
 (2003)*. ISBN 90-377-0054-3
 2003/14 *Mobiel in de tijd. Op weg naar de auto-afhankelijke maatschappij, 1975-2000 (2003)*.
 ISBN 90-377-0125-6
 2003/15 *Beleid in de groei. Voortgang en uitkomsten van het lokale jeugdbeleid (2003)*.
 ISBN 90-377-0058-6

Onderzoeksrapporten 2004

- 2004/1 *Emancipatie in estafette. De positie van vrouwen uit etnische minderheden (2004)*.
 ISBN 90-377-0162-0

- 2004/2 De moraal in de publieke opinie. Een verkenning van 'normen en waarden' in bevolkingsenquêtes (2004). ISBN 90-377-0163-9
- 2004/3 Werkt verlof? Het gebruik van regelingen voor verlof en aanpassing van arbeidsduur (2004). ISBN 90-377-0144-2
- 2004/5 Maten voor gemeenten 2004 (2004). ISBN 90-377-0179-5
- 2004/9 Moslim in Nederland. Een onderzoek naar de religieuze betrokkenheid van Turken en Marokkanen. Samenvatting (2004). ISBN 90-377-0176-0

Werkdocumenten (rechtstreeks te verkrijgen bij het SCP)

- 79 Sociale cohesie en sociale infrastructuur (2002)
- 80 Gemeentelijk ramingsmodel kinderopvang (2002). ISBN 90-377-0108-6
- 81 Modelleren van de gehandicaptenzorg (2001)
- 82 Verslaglegging van de modellering van de geestelijke gezondheidszorg (2002). ISBN 90-377-0099-3
- 83 Verslaglegging van de modellering van de gehandicaptenzorg (2002). ISBN 90-377-0100-0
- 84 Cultuur op het web. Het informatieaanbod op websites van musea en theaters (2002). ISBN 90-377-0101-9
- 85 Intramurale AWBZ-voorzieningen. Achtergronden bij gebruik en eigen bijdragen (2002). ISBN 90-377-0102-7
- 86 Memorandum quartaire sector 2002-2006 (2002). ISBN 90-377-0103-5
- 87 Naar een agenda voor de jeugd. Voorstellen voor een positief lokaal jeugdbeleid (2002). ISBN 90-377-0105-1
- 88 Kenniscentra in Nederland. Een inventariserend onderzoek naar kenmerken engroei van het aantal kenniscentra (2002). ISBN 90-377-0122-1
- 89 Modelleren van de care-sectoren in het Ramingsmodel Zorg (2003). ISBN 90-377-0123-x
- 90 Sociale activering. Een brug tussen uitkering en betaald werk (2003). ISBN 90-377-0127-2
- 91 Het sociale draagvlak voor de quartaire sector, 1970-2000 (2003). ISBN 90-377-0131-0
- 92 De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes (2003). ISBN 90-377-0136-1
- 93 Midden in de media (2003). ISBN 90-377-0130-2
- 94 Ontwikkeling in het lokaal vrijwilligersbeleid (2003). ISBN 90-377-0137-x
- 95 Voorstel voor de toekomstige ontwikkeling van de landelijke jeugdmonitor (2004). ISBN 90-377-0167-1
- 96 Nieuwe baan of nieuwe functie? Een studie naar de beloning van externe en interne mobiliteit (2004). ISBN 90-377-0172-8
- 98 Landelijk ramingsmodel kinderopvang 2002-2010 (2003) ISBN 90-377-0148-5
- 99 Sociale uitsluiting. Een conceptuele en empirische verkenning (2003). ISBN 90-377-0154-x
- 100 Het Nationale scholierenonderzoek (NSO) en het Health Behaviour in School-aged Children-onderzoek (HBSC) vergeleken (2004). ISBN 90-377-0150-7
- 101 Schalen van fysieke en psychosociale beperkingen. Het meten van hulpbehoefte bij de indicatiestelling verpleging en verzorging (2003). ISBN 90-377-0151-5
- 102 Vertrouwen in de rechtspraak; theoretische en empirische verkenningen voor een monitor (2004). ISBN 90-377-0164-7
- 103 Bindingsloos of bandeloos. Normen, waarden en individualisering (2004). ISBN 90-377-0169-8
- 104 De veeleisende samenleving. De sociaal-culturele context van psychische vermoeidheid (2004). ISBN 90-377-0170-1
- 105 Cijferrapport allochtone ouderen (2004). ISBN 90-377-0171-x
- 106 Moslim in Nederland. Een onderzoek naar de religieuze betrokkenheid van Turken en Marokkanen. ISBN 90-377-0178-7 (set, 6 delen)

Overige publicaties

Particulier initiatief en publiek belang (2002). ISBN 90-377-0086-1

Uitgewerkt! (2002). ISBN 90-377-0085-3

De oplossing van de civil society (2002). ISBN 90-377-0107-8

Leeft Europa wel? Een verkenning van de Europese Unie in de publieke opinie en het onderwijs (2002).
ISBN 90-377-0117-5

De veeleisende samenleving. Psychische vermoeidheid in een veranderde sociaal-culturele context (2002).
ISBN 90-377-0119-1

Armoedebericht 2002 (2002). ISBN 90-377-0121-3

Kijken naar gevaren. Over maatschappelijke percepties van externe veiligheid (2002). ISBN 90-377-0120-5

Tijdverschijnselen. Impressies van de vrije tijd (2003). ISBN 90-377-0135-3

Mantelzorg in getallen (2003). ISBN 90-377-0146-9

Berichten uit het vyvarium (2003). ISBN 90-377-0149-3

Autochtone achterstandsleerlingen: een vergeten groep (2003). ISBN 90-377-0153-1

Hollandse taferelen (2004). Nieuwjaarsuitgave 2004. ISBN 90-377-0155-8

Social Europe. European Outlook 1. Annex to the 'State of the Union 2004' (2004). ISBN 90-377-0145-0

Does Leave Work? Summary (2004). ISBN 90-377-0182-5